

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2013

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН ÆMÆ ÆXCÆНАДОН-ПОЛИТИКОН ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сайраг редактор

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы ахсаны уынаффадон

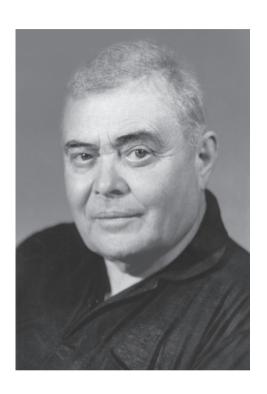
БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли, КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2013

номыры ис:

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗÆМÆТ: 90 АЗЫ	
ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Новеллæтæ	6
КЪАДЗАТЫ Станислав. С æузæрины æртæхтæ. Æмдзæвгæтæ	20
БУЛКЪАТЫ МИХАЛ:85 АЗЫ	
БУЛКЪАТЫ Михал. Трактор жмж гутоны заржг. Радзырд	31
РЕМОНТЫ Геор. Уыдта ды ма исбон. Емдзавгата	39
ХЪОДЗАТЫ Æхсар. Цардæй ист нывтæ	41
ХЪÆЦМÆЗТЫ Азæ. Фын. Æмдзæвгæ	66
НОГ ТЖЛМАЦТЖ	
Алексей ГОГУА. Еланæ. Радзырд	67
Владимир БАСАРИА. Х жххон доны джлвжзы. Романжй скъуыддзаг	94
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	104
ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ	
M3OKTЫ Аслæнбег. Дзесты Куыдзæджы дзырды рух с	114
НЕ 'ВЗАГ – НÆ ФАРН	
АБАЙТЫ Арбилянæ. Ирон фарны сæрвæлтау	121
ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ.	
Сталины зарæг	126
Джамбул ДЖАБАЕВ. Поэма о наркоме Ежове	127
ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ	
БЕДЖЫЗАТЫ Чермен. Жлбегаты Батай жмж Барс жгаты	130

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗЕМЕТ: 90 АЗЫ

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт

HOBEΛΛÆΤÆ

ИРОН ХÆСМÆ ТЫНДЗÆН НÆЙ

цы хабар ракæнынмæ хъавын, уый куырттат æмæ сечерæгтæ сæхиуыл фæмысынц. Фæлæ йæ мæнæн та кæддæр Созæты мыггаджы кадджын хистæр Алыксандр радзырдта...

Ужржсейы паддзахы стъалы аныгуылд. Ужлладжыры комы цардмондаг фжсивжд джр ахуырмж ныххжрржтт кодтой. Махжн джр, Цъамад жмж Дагомы дыууж хъжуы зжнжгжн, кжйджр зжронд хждзары иумжйаг скъолайы дуар ныттыгътой, жмж нж хъжлдзжг цъыбар-цъыбурмж Хъжриуы хохы джрзжг цжсгомыл хуры фжлмжн тынтж ахъазыдысты.

Уæд скъоладзаутæ зæрдæйæ хъæлдзæг бæргæ уыдысты, фæлæ дарæсæй та – æнкъард æййæфтам.

Дыууж хъжуы фжсивжд афтж лымжней цардысты, жмж нын иу хждон джр ужржх уыд. Урокжй урочы 'хсжн-иу хъазыдыстжм «Гжды жмж мыстжй», портийж кжнж жмбжхсынджыты, кжрждзийжн дзырдтам уыци-уыцитж жмж базон-базонтж.

Иу рестеджы та не цыдер хейрег, бон хорз зегьгейе, кередзи къухте аныхыныл фецалх кодта. Иуей-иуте йыл афте фецахуыр сты, еме-иу енерхъуыдыйе йе мады къух дер аныхта. Гъе, еме иуахемы уыцы евзер ахуыр дыууе мыггаджы фыдбылызы фецей епперста.

Цæвиттон, Дагомы, Инджынты, Урсдон æмæ Цъамады хъæутæн сæ иумæйаг Алардыйы кувæндон уалæ æфцæгмæ хæстæг Сауысæры хъæды уæлбыл ис. Уырдæм хурхæтæны мæйы йæ кувæн бон тынг бирæ адæм æрæмбырд. Дæргъæлвæс цъæх нæуу фæзы уыди æртæ хъазты. Фæсивæд чызгæй-лæппуйæ уыдысты сæ бæрæгбоны дарæсы æмæ хурмæ сæууон стъалытау тыбар-тыбур кодтой. Дзабырты æнувыд сыртт-сыртт æмæ кафаг лæппуты æрцтохмæ Хъæриуы хохыл дæр дзых базад æмæ сæ тути цъиуау фæзмыдта.

- Аржби, нæ хъазты фидыц Черчесты Саламджери нæм куыд æрæгмæ зыны? – Цъамады фæсивæды йæ цæстæнгасæй асхъаугæ, фæзæгъы чегъре Созæты Дочче.
  - Уартæ йæ фароны фистимæ схæццæ, бахудти чидæр.

Гаркъойы фырт Саламджери лæппуты сæрæндæрыл нымад уыди. Кафынмæ — куыройы цъил, зарынмæ — булæмаргъ, хъæбысхæстмæ — арс. Цы хъазты-иу февзæрд, уым-иу хъæлдзæгдзинад йæ былтæй ивылд донау акалд. Гъе, æмæ æд кувинæгтæ дзуарылæджы раз куы фæзынд, уæд Доччеитыл хур ракаст. Зыдтой, карз нозт кæй нæ нуазы, фæлæ, йæ фæллад цæмæй тагъддæр ссыдаид, уый тыххæй йын йе 'мбæлæггаджы бæгæныйы нуазæныл аивæй арахъхъ аскъæрдтой. (Уæды рæстæджы лæппу, цалынмæ йыл 25 азы сæххæст уыдаид, уæды онг арахъхъ нæ нызта).

Черчесы-фырты цыма дыдынбындз фæцагайдта, уыйау хъазты гуылфы смидæг, æмæ йæ йæ хæйрæг уазæг чызджыты къухтæ исыныл ацардыдта. Цæллагты æнæрцæф чызг дзы йæ къух сонтæй аскъæфта æмæ йе 'мбæлтты рæгъы фæстæ амбæхст.

Зилгæдымгæ нынниудта, æмæ хъазт сызмæст. Мæ хойы мын чи бафхæрдта, зæгъгæ, Цæллагты налат Тотырбег æмæ йæ дыууæ æрвады калмы сæрыл цæхх кодтой. Чи зоны, цы бæллæхтæ дзы рауадаид, дзуарылæг Дзамболат лæбурджыты раз Уастырджийау куы нæ февзæрдаид, уæд.

- Уæздан Цæллагтæ, уагæры цы бæллæх æрцыди, чи бацыди уæ хъыджы Рухс Алардыйы хатыр, ацы адæмы æфсæрмæй, Тотырбег, курын, нæ бæрæгбон нын ма фæчъизи кæнут! Маст райсынæн та бонты мыстытæ нæ бахсындзысты, фидар, фæлмæн хъæлæсæй фæзæгъы дзуарылæг, йæ худ Цæллагты лæппуты раз æрæвæргæйæ.
  - Дзамболат, уждж, дж фарн бирж ужд, хъусжм джм, фжлж

ирон хæсмæ тындзæн нæй. Абон Черчесы-фырты бон фæуæд, сом та – фендзыстæм, – æруазал Тотырбег æмæ зæронд лæджы худ зæххæй, цыкурайы фæрдыгау, арæхстгай систа. Цъамады фæсивæд Саламджерийы аивæй Саухъæды фæдæлæмæ кодтой. Фæндыры хъæлдзæг зæлтæ та кæмттыл, рæгътыл аивыллысты.

Цæллагты хъал чызг йæ чемы нал уыд. Лакъон донæй рахизæг каркау, æргъæвст хуызæй лæууыд, ницыуал æм хъардта. Канд хъазты фæсивæд нæ, фæлæ æнæнымæц дидинджытæ, къутæртæ æмæ дуртæ дæр уымæ кастысты, афтæ Къойы дурау æнæ хъыпп, æнæ сыппæй лæууыди. Хъазты фæзмæ йæ къахы фындз дæр нал райста. Фæндыди йæ, зæрватыккау йæ уаты къуыммæ куы атахтаид æмæ ацы адæмы хъæр куынæуал хъуыстаид, уый.

Хуры фæлмæн тынтæ ма Хъæриуы хохы фæтæн риуыл хъазыдысты, афтæ адæм сæ фæрныг хæдзæрттæм хъазгæ, худгæ æрфардæг сты.

Тотырбеджы дзуары бын адæмы фарн туг ныккалынай бахызта, фала изарай сахима, куывды уе 'хсан цы 'рцыдис, загъга, йа хойы хъуыры хал сласта. Хойан фырафсармай йа расугъд цасгом сырх-сырхид афалдахт, йа хурхы уадындзта фахур-факъавда кодтой, афтамай иуахамы сфаразта:

- Мæ къух мын аныхта, мæ къух...– æмæ йæ æрвхуыз цæстытæ доны разылдысты.
- Xa-хa-хa! ныккæл-кæл кодта Тотырбег. Æзын-ма дын исты æлгъаг ныхас загъта, худæгæй та бакъæцæл æфсымæр.
- Цæуылнæ худай, Тоте: бирæгъæн сæгъы мехъхъ худын у,
   æфсымæрмæ гæсгæ йæ мидбылты бахудæгау кодта хо дæр.

Тотырбег, йæ худындзæг аныхъуыргæйæ, хъамайы сæрыл æрхæцыд æмæ хъæбæрæй зæгъы:

– Гъы, уадиссагей дзы ницы уыди, мауал маст кен. Уыцы налатен та райсом мах де фендиаг йе рахиз хъус аныхдзыстем еме дын ей де къухты тевдей авердзыстем,— ферттывтой ефсымеры цестыте, еме тагъд-тагъд феддедуар.

Дыккаг бон Уыналей чидер сеумерайсом Цъамады бамидет еме хабар Черчестен бамбарын кодта. Созеты Дочче Саламджерийы фесведты ахуыдта еме йе сехиме бамбехста. Туг ныккалын кей фенды, феле егады бынаты ерлеууын та стыр худинаг уыдис, еме, цы не веййы, зегъге, Черчесты фесивед

сехи ерцетте кодтой. Уалынме Гаркъоты сырх уасег, йе базырте зеххыл ахафгейе, хедзарме бауасыд.

Хур арвы астæумæ схæццæ уыдаид, афтæ Черчесты сыхы æд хотых дыууадæс барæджы æрлæууыд æмæ бадомдтой, Саламджери нæ размæ рацæуæд, зæгъгæ. Раст уыцы уысм Гаркъойы кæстæр æфсымæр Нокар къуыри балцæй йæ хъал бæхыл Куырттаты комæй æрхæццæ æмæ æнæхуынд уазджыты раз ныхæйныхмæ æрлæууыд, бафарста сæ:

- Уæллæй, Цæллагтæ, куыд кæсын, афтæмæй лæбурджыты хуызæн стут?
- Лæбурджытæ, лæбурджытæ, Нокар! Сымахæн хынджылæггаг ничи у!– дамбацайы дæнг-дæнгау райхъуыст Тотырбеджы мæсты хъæлæс.

Нокары хъуынджын æрфгуытæ сæхиуыл схæцыдысты, йæ цъæх цæстытæ ахъулæттæ сты, цæсгомы нуæрттæ схæлбурцъытæ кодтой, фæлæ хиуылхæцгæ бафарста:

- Уæздан Цæллагтæ, уагæры цы бæллæх æрцыди, чи бацыди уæ хъыджы!
- Уе 'нæджелбетт Саламджери, æндæр чи! Кæд лæджы фырт у, уæд ныртæккæ нæ размæ рацæуæд, науæд уын уæ къонайыл арт бафтаудзыстæм! бынтон стæвд и Тотырбег.
  - Ау, уагæры уын цы фыдбылыз ракодта нæ лæппу?
- Цы ма нын кæна, знон нын Алардыйы хъазты нæ хойы къух аныхта!– цалдæрæй дзуапп радтой лæбурджытæ.
- « Егайтма дзы леджы мард не 'рцыд», хинымер бацин кодта Нокар, хъерей та бафарста:
  - Хуыцауыстæн, лæппутæ, дзæбæх уæ не 'мбарын, цы уыди, цы? Тотырбег та мæстæлгъæдæй цæкуыйау фесхъиудта:
- Нокар, ныхæстыл нæ ма дар! Къуырмайæн аргъуан дыккаг хатт нæ фæцæгъды, кæд уæзхъус дæ, уæд ма дын æй иу хатт зæгъын, уæ лæппу нын Алардыйы бын хъазты нæ хойы къух аныхта!
- Гъæ, куыд дын амардтæн, Тотырбег! Æз уын уæдæ ныртæккæ уæ маст мастæй райсын кæндзынæн, хурыскастау фæрухс Нокары тызмæг цæсгом æмæ, йæ фарсыл ауыгъд маузеры хуымпъырыл фæхæцыд, афтæмæй се стыр хæдзары фæмидæг.

Чысыл фестедер мыггаджы сылгойметте зерондей, ногей, чызгей, чындзей сисребын уынджы куыд хистерей ренхъ ралеууыдысты. Нокар йе барджын цестенгас ед хотых барджытыл ахаста еме баферсы:

- Уæдæ уын нæ лæппу уæ хойы къух аныхта, зæгъут?
- Аныхта, аныхта!
- Байхъусут-ма, мæ хуртæ! Кæд ма ирæттæ стæм, уæд нæ фыдæлтæ маст мастæй истой, æфхæрд æфхæрдæй, æмæ уæ уый рох ма кæнæд. Æрфистæг ут уæ бæхтæй, æмæ уæ лæджыхъæд æмæ уæхæдæг. Мæнæ сылгоймæгтæ уæ разы. Уæ хорзæхæй, цас уæ фæнды, уыйас сын сæ къухтæ ныхут!

Уыцы ныхжстж Нокар афтж зжрдиагжй загъта, зжлдагау афтж лжгъз уыдысты жмж, миты хъжпжныл уалдзжджы комытжф цыма жрбакалд, уыйау мастисджыты жлхынцъ жрфгуытж райхжлдысты. Сж разы Уастырджи Нокары хуызы цыма лжууыд, афтж ныссабыр сты. Чысыл ма, жмж сжхиуыл дзужрттж джр бафтыдтаиккой, фжлж дзы чиджр ныппыррык кодта, жмж сыл ужд худжг бахжцыд.

Цæллагты хъалтæ æрæджиау куы 'рчъицыдтой, уæд, сæ бæхтæ Уыналырдæм азилгæйæ, фæзæгъынц:

- Уæ Хуыцау дын ма уа, Нокар, худæгæй нæ амардтай.

Нокар сæ разы цæхгæр алæууыд æмæ йæ хъæлæс дзæнгæрæгау ныййазæлыд:

- Фелеуут-ма, ме хурте, цеуыл ме худинаг кенут! Кед уыди уый, еме ирон лег йе уазджыты кертей аздаха?
  - Уæдæ ма нын цы дæ зæрды ис?– бахудти Тотырбег.
- Кæд ныхгæ нæ, уæд мидæмæ, хæдзармæ!- фæзæгъы фысым, æмæ сæ кæртмæ куы баздæхта, уæд сылгоймæгтæ дæр бæлæттау апæр-пæр кодтой.

Черчестæ уыцы изæр куыннæ ахауын кодтаиккой сæ бур галы сæр! Куыннæ ауагътаиккой сæ буц уазджытыл сой! Гаджидау уазджыты цæрæнбоны тыххæй куы рацыд, уæд Черчесты хистæр Джеорджи загъд ракъахæджы бацагуырдта. Саламджери къæмдзæстыгæй æрбацыд æмæ хистæры раз чындзау æрлæууыд.

Гогыз бындзмæ куыд кæса, афтæ дзы зæронд лæг йæ фæллад цæстытæ ныссадзы, гъестæй бахъуыр-хъуыр кæны:

- Лæппу, ахæм къулбадæг митæ дæм ныронг куы нæ уыди, уæд дыл ныр цы Хуыцау рахатти? Цæмæн худинаг кæныс мыг-гаджы? Зæгъ-ма, чи дæ фæрæдийын кодта?
- Арахъхъ, баба, арахъхъ... Доччеитæ мын аивæй мæ бæгæныйы нуазæн хæйрæджы цæссыгæй фæхъæстæ кодтой...
- Æнæ уромæг макуы фæуай, хæрæджы къæлæу, кæд дæ аххосыл сæттыс, уæд уазджыты раз æрзоныгыл кæн æмæ сын

дæ нуазæнтæ баназын кæн!- йæ бæзджын рихитæ асхъаугæйæ йæм бадзагъул кодта Джеорджи.

Куынна саххаст кодтаид хистары доман Саламджери ама уый фаста фынджы уалхъус дзагдарай арлаууыд.

Уазæгæн, дам, йе 'рцыд йæхи бар вæййы, йæ ацыд та — фысымы бар. Дыккаг изæр Джеорджи уазджыты Фæндагсар Уастырджийыл бафæдзæхста, æмæ сæ фæрныг хæдзæрттæм заргæ афардæг сты. Фæлæ сыгъды тæф цы аг скодта, уый Нокар быныл хæстæй нæ ныууагъта. Æртыккаг хуыцаубоны Черчесты фæсивæд уæззау хуынтæ æмæ зынаргъ лæвæрттимæ Цæллагты кæрты стыр хъазт ныззылдтой. Уыцы арфæйаг бон Нокары ацудасæй змæст суадон бынтондæр асыгъдæг. Чызг æмæ лæппу кæрæдзийæн хо æмæ æфсымæр загътой æмæ, кæд абон æртыгай къæхтыл цæуынц, зæронды хъис сæ кæд цæстæй фæцудын кодта, уæддæр сæ мыды къусы къæм нæма ныххауди. Уыцы фарны тырыса сæ байзæддæгтæ дæр цудын нæ уадзынц.

Æвæдза, зонды лæгæн зæххыл аргъ нæй, – балхынцъ кодта йæ таурæгъ Созæты куырыхон хистæр Алыксандр. Абон та цы мæрдты ис, уым сызгъæрин талатæ суадзæд.

ЕРМОЛЫ ДУР

Веййы ахем адейметте, еме се немтте не мелынц, фелтерей-фелтерме цеуы се кой. Ахем евзыгъд лег уыдис инелар Ермолов дер. Уересейы историйы сызгъерин сыфтыл, аив литературейы йе ном абон дер ерттивы. Йе царды безджын чиныгей ерхесдзынен иу цыбыр таурегъ.

Кавказ цеджджинагау енхъызти. Паддзах ем хицауей рарвыста хедзонд, уеззау къух еме хъуынджын зерде инелар Ермоловы. Уымен йе уагдон-фатер уыдис Тифлисы. Уырдыгей цырддзастей фелгесыд енехъен Кавказы бестетыл. Тызмег инелар бауарзта Кавказы ресугъд ердзыхъед, дидинегдонау фейнехуызон адемыхеттытен се диссаджы егъдеутте еме уазегуарзондзинад. Дайраны енерцеф комы-иу фенды ацырдем, фенды уыцырдем цеугейе, раней-ретты къарет бауромын кодтаид еме-иу келенгондау кесыней нал ефсест тадзинкъедзехты урсбарц ехсердзентем, гауызеверд фехсте

жмж рагон фиджрттжм, уазжгуарзон хжххон аджмы сжгдзыд хждзжрттжм. Йж уд, йж дзжцц уыдис, комы дымжджы, дунетыл йж асмж гжсгж стжм жмбал кжмжн ис, Терчы был уыцы дур. Цыфжнды афоны джр ууыл жнж ацинтжгжнгж йж ржзты никуы ахызт. Суанг ма-иу ын йж рагъмж джр схылд жмж-иу ыл бадынжй нал жфсжст.

Инæлары уарэт адæм жнæ бафиппайгæ нæ фесты æмæ йыл, Ермолы дур, зæгъгæ, ном сæвæрдтой. Уыцы номимæ Терчы дур бацыд дунейы æрдзы историйы чиныгмæ. Кавказы номдзыд хицау, инæлар Ермоловмæ размæцыд лæджы зондахаст кæй уыди, йæ домбай зæрдæйы цæхæр декабристтырдæм кæй æндæвта, уый тыххæй йæм паддзах уазал цæстæнгас дардта. Йе 'нувыд куысты тыххæй йын бузныг дæр никæд загъта, фæлæ уый хыгъд уыди хуымæтæг адæмы хорзæхæй хайджын.

1830 аз йж тжккж тжмжны бацыд. Сжрд джр та сжрджын сагау Дзуары жфцжджы сжржй акаст. Терк йж донвжды нал цыд жмж, залиаг калмау абухгж, бжстж йж сжрыл хаста. Паддзахы раз та Ермоловы радон дзуапп джттыны ржстжг жрхжццж. Инжлары къарет Дайраны комы хъжбжр фжндагыл дзжгъ-дзжгъ, мырмыргжнгж Дзжуджыхъжуырджм тындзыдта. Бжхты сжфтджыты къжрцц-къжрцц, мыр-мыржгтж жмж хъуытазты дзжгъдзжгъжй хъжлдзжг жрдз райхъал, гоби къждзжхтыл дзыхтж базад.

Фæндагмæ хæстæг хъæуты цæрджытæн цы базонын хъуыд, Кавказы бæстыбикъ, комы дæгъæл та кæй рацæуы æмæ йæм, сæрызæдмæ бæллæгау, алчидæр тæхуды кодта, мæ цæхх, мæ къæбæрæй мын куы саходид, зæгъгæ.

Хуры аууæттæ нæхи Быхийæ фæдаргъдæр сты. Фæсте аззад Хъазыбеджы хъæу. Инæлары зæрдыл æрлæууыдысты немыцаг бæлццон Кохы мысинæгтæ: «Къæйдуртæй амад хохаг ирон хæдзæртты цы фарн æмæ хорз æгъдæуттæ федтон, уыдон махмæ, ныгуылæн бæстæты сызгъæрин галуанты не сты».

«Уазæгуаты уыдтæн гуырдзиæгтæм, сомихæгтæм, азербайджантæм, фæлæ мын ахсæв ирæтты дæр æнæ бабæрæггæнгæ нæй»,— скарста хинымæры Ермол æмæ йæ хъуыды барджыты хистæрæн бамбарын кодта.

Æризæр. Æфсæст фос хизæнтæй хъæумæ пыррыччытæгæнгæ здæхтысты, афтæ Ермолы къарет æфсæддон барджыты къордимæ Уæллаг Ларсы хъæугæронмæ базылд. Уым фæзы æвзонг лæппутæ хъазыдысты села æмæ тъурийæ. Æнахуыр уазджытæ

се уелхъус куы еруредтой, уед се хъелеба фесабыр еме сем се ныметхудты бынты енеууенк каст кодтой. Къареты бадег стыр тъуз дер се йе цехер цестытей радыгай асхъаудта. Серендер каст ем чи кодта, уыме федзырдта:

– Мальчик, подойди сюда!

Æвзыгъд лæппу цæргæсы бæдулау йæ разы сахъ лæуд куы акодта, уæд æй рæвдаугæ хъæлæсæй бафарста:

- Чей ты мальчик?
- Есиевых я, нæ ферхæцыд хохаг лæппу.
- Кæс-ма, кæс, уырыссагау дзурынмæ куыд хорз арæхсы, фæхъæлдзæгдæр номдзыд инæлар æмæ та йæ лæгъз хъæлæсæй бафарста: Скажи, орленок, а кто в вашем ауле первым почетного гостя встречает?
- Собаки,- фæцырд и Есиаты фыдуаг, йæ сæрыл бæрзонддæр схæцгæ.
- Ай, да, мальчик, ай да орленок, ныккæл-кæл кодтой барджытæ.

Ермолов дæр худæгæй тулдз бæласау банкъуысыд, æмæ дидитæй аив фæлыст къареты хъыс-хъыс райхъуыст. Йæ дзыппæй сызгъæрин фондз сомы систа æмæ сæ лæппумæ раппæрста:

- Это тебе за острый язык.

 Φ æлæ сæм лæппу зулмæ дæр куынæ акаст, уæд æм лæгъзтæ-гæнæгау дзуры:

- Мальчик, подними деньги!
- Хочешь, чтобы меня родители побили?– йæхи атигъ кодта лæппу.
  - Как, за что?! бадис кодта инæлар.
  - Скажут, что я их украл...
- Так это же их тебе почетный гость дал, бахудти та иналар.

Лæппуйæн цыма йæ разы æхца нæ, фæлæ калмы сæр уыд, уыйау æм, зулаивæй кæсгæйæ, загъта:

- Нет, они не поверят...
- Почему не поверят? бадис та кодта Ермол.
- Скажут, что почетный гость так мало бы не дал, йæ нымæтхудыл уæлдæр схæцгæйæ, ныкъкъæрцц кæны ларсаг.
- Ай-да, мальчик, ай-да, горный орел, тыппырхæлдтæ кодтой худæгæй инæлар æмæ йæ хъахъхъæнæг салдæттæ.

Ермолы зардайы удыгагайау ныххызт цыргъавзаг, хадзонд

хохаг лæппу. Йæ фарсмæ йæ къареты æрбабадын кодта, æмæ Есиаты кæрт æнæхуынд уазджытæй байдзаг.

Искæмæн кад, æгъдау скæнынæй сырх бæрзæй чи æвæрдта, уыцы ирон хъæу сæ буц уазджыты фырдиссагæй цармæ куыннæ скæсын кодтаиккой.

Бæрæчет фынджы сæргъы, хъæуы хистæры рахизфарс, буц бынаты, æрбадын кодтой уазджыты хистæр Ермолы. Урссæр, урсбоцъо Дада слæууыд. Рахиз къухы бæгæныйы нуазæн, галиуы – æртæдзыхон æхсырфæмбæлтты физонæгимæ, афтæмæй кувынмæ куы фæкъæртт, уæд уазджытæ, цыма аргъуаны Чырыстийы раз лæууынц, уыйау бандзыг сты. Кæд кувæджы ныхæстæй ницы æмбæрстой, уæддæр цавæрдæр æхсызгондзинад сæ зæрдæтæм æнхъæвзта æмæ омменгæнджыты æнувыдæй фæзмыдтой.

Инæлары цæхæр цæстытæ фынгыл рауай-бауай кодтой. Кæцы тæбæгъмæ æвнæлдтаид, уый-иу нал зыдта, фæлæ бæгæныйæ куы сахуыста, уæд, йæ былтæ сдæргæ, бафарста:

– Уæ хорзæхæй, ай цавæр диссаджы нуазинаг у, кæм æй уæй кæнынц?

Хиконд ирон бæгæны у, зæгъгæ, йын куы бамбарын кодтой, уæд та дзы иу нуазæн фæдæле кодта æмæ афтæ зæгъы:

– Бирæ бæстæты фæхаттæн, куыннæ дзы федтаин алы хæрд, алы нозт дæр, фæлæ дзы уæ бæгæны, фыдджын æмæ турæйæн æмбал нæй.

Фынджы хистæр, æнусон Дада æгъдаумæ гæсгæ Ермолæн гаджидауы бар куы радта, уæд уый сыстад æмæ фысымтæм зæрдиагæй бахатыд:

- Диссаджы буц нæ кæнут, æмæ уæ Хуыцау барæвдауæд. Уæ цæхх, уæ кæрдзынæй уын адджынæн сахуыстон, фæлæ мæм иу курдиат ис, æмæ мын цалынмæ уымæн дзуапп радтат, уæдмæ гаджидау дæр æмæ комдзаг дæр нал скæндзынæн.
- Уазæг цы зæгъа æмæ фысым цы нæ бакæндзæн, зæгъ, мæ хур, дæ курдиат æмæ дæ дзых дæ тæрхон, йæ урс зачъетæ асхъаугæ фæзæгъы Дада.
- Уæдæ кæд афтæ у, уæд мæ ацы хæдзармæ чи 'рбахуыдта, уыцы сахъ гуырды мæ размæ ракæ!– йæ цæстæнгас хæдзары къуымтыл ахаста инæлар.

Фысымте фыццаг фенхъелдтой, се буц уазеджы зердеме бегены фецыд еме дзы йеме фендаггаг бацагурдзен, феле

Хъасболаты куы бацагуырдта, уæд ын инæлар арфæ кæны, зæгъгæ, йæ размæ æрбахуыдтой. Ермол йæ галиу къух лæппуйы уæхскыл æрæвæрдта, фæзæгъы:

— Нæ уæздан фысымтæ, мæ разы ис суинаг цæргæс. Сахъ цæргæсæн та йæ тыхджын базыртæ айтындзынмæ хæхтæ къуындæг сты. Гъе, æмæ уæ Хуыцауæй курæгау курын, ацы лæппуйы мемæ рауадзут. Ам æнахуырæй куы баззайа, уæд йæ диссаджы æрдзон курдиаты цæхæр фæнычы бын бамынæг уыдзæн.

Фысымтыл цыма инæлары курдиат уæззау къжй бафæлдæхта, уыйау фесты. Сæ фынгæвæрд дæр сæ ферох æмæ раныхасбаныхас, радзур-бадзурыл фесты. Сæ уынаффæйы къуыбылой æрæгмæ куы хæлди, уæд сын æй Дада фæцагайдта:

- Уе 'фсарм бахордтат, жви уазжг лжугж кжй кжны, уый уж ферох? Кжнж «нж», кжнж «о» зжгъут жмж нж хъуыддаг дардджр кжнжм.
- Омæ, Дада, хистæрæн йæ фындз амæрз æмæ йæ зондæй бафæрс, зæгъгæ, куы фæзæгъынц. Дæ хорзæхæй, дæ куырыхон зонд нын ма бавгъау кæн, бахатыд æм лæппуйы фыд Аслæмырзæ.

Дада йæ бæзджын боцъо дауæгау акодта, æмæ йæ хъæлæс Мæздæджы аргъуаны зæлангау райхъуысыд:

– Амонд нын нæ дуар æрбахоста, амонд, мæ хуртæ! Кæд ме 'дылы зондмæ хъусут, уæд ын дуар байтындзут. Уадз, æмæ махæй дæр исчи адæмы хъæр бамбара.

Уыцы дуджы ма хистæры ныхас Хуыцауы æмдых уыд. Дадайы ныхасыл дыууæ ничиуал загъта, æмæ Есиатæ сæ кæстæры дард балцмæ цæттæ кæнын байдыдтой.

Ермолæн фысымтæ разыйы дзуапп куы радтой, уæд йæ цæсгомыл хуры тынтæ ахъазыдысты. Хистæртæн зæрдæбын арфæтæ фæкодта, æмæ, уæдæй нырмæ йæ комыдæттæ кæмæ уадысты, уыцы бæгæныйы хъалац лæугæйæ йæ тæккæ бынтæй ныссæрфта.

Дыккаг бон, сихортем еввахс, Уеллаг Ларсы уазджыте фендарасты къахыл куы слеууыдысты, уед Ермоловен Есиате балевар кодтой урс цухъхъа, уейлаг нымет, басылыхъ, евзист хъама евзист рониме еме се фендагсар Уастырджийыл бафедзехстой.

Къареты мыр-мыржгтж та базмжлыдысты, жмж цжфхадджын бжхты къжхты къжрцц-къжрцц къждзжхтж сфжзмыдтой.

– Хуыцау дæ инæлар скæнæд!– Хъасболаты, йæ худы зæронд тилгæ, фæдзæхста Дада.

Есиаты хъысмет не фесайдта, Дадайы куывд се кестерыл ерцыд, еме йын йе фетен уехсчытыл амонд инелары сызгъерин пъагетте ныссагъта. Ез дер абон Ирыстоны кестертен амендте курег ден, еме ме куывд хуыцеутты Хуыцауыл куыд сембела, уыцы хорзех не уед.

ХОДОН ХЖРЖГ БЕРЛИНЫ

«Хæрæфырты бæсты мæм фæлтау авд бирæгъы æрбабырсæнт»,— зæгъы рагон æмбисонд. Уый хуымæтæджы загъд нæу. Йæ заманы хæрæфырт афтæ кадджын уыди, æмæ йæ мадæрвадæлты æд бинонтæ куы раккой кодтаид, уæддæр ын макæ зæгъын никæй бон уыд. Æвзонг хæрæфыртæн мадæрвадæлтæ лæвар кодтой байраг, усгур лæппуйæн та йæ фæлыст æмæ æд саргъ, æд идон бæх.

Фæлæ цард, тæргай донау, чердæм фессæнддзæн, уый бæрæг нæу. Лæг куы фæцыбыркъух вæййы, уæд хатгай фыдæлты æгъдау йæ къахы бын дæр амбæхсы.

Нæхи Миска йæ амонд агурынхъом куы фæци, уæд уымæн та йæ мадæрвадæлтæ урсбырынкъ рæсугъд къæлæу балæвар кодтой, ома, дам, æппыннæйы бæсты чызг хуыздæр.

Уæд ма æз саби уыдтæн. Уыцы дуджы мæ кары лæппутæн бæхыл, кæнæ хæрæгыл абадын удыбæстæ уыди. Мискайы фæдыл-иу бабызы цъиутау ныххал стæм. Йæ къæлæуыл-иу кæй авæрдта, уымæ-иу фырхæлæгæй нæ цæсты фиутæ тадысты.

Леппу ерегме лег кены, феле Цегераты херефырты левар уайтагъддер бехы йас херегей агепп ласта. Ермахуыр хайуан йе хицауы евзаг афте хорз емберста, еме-иу ем Коки, зегъге, йе номей куы фехъер кодта, уед-иу тъеберттей йе уелхъус алеууыд. Ерхуысс еме фестме дер зивет не колта.

Æгас цу, Коки, зæгъгæ-иу æм Миска йæ къух куы бадардта, уæд-иу æм уый дæр йæ рахиз раззаг къах авæрдта. Ноджы ма Коки сæкæры къæрттытæ мыртт-мыртт кæнын бирæ уарзта, æмæ йын мах дæр нæ хæдзæрттæй сусæгæй-æргомæй æнтой кодтам. Цинæй йыл нæхи хастам, фæлæ хæсты размæ Дзаг-

койы бинонте Ходы хъеуей Хъарманме куы алыгъдысты, уед хъуахъдзыхей баззадыстем.

Уæдæй нырмæ Даргъ-Къохы хид бирæ дон афæрсыгъта. Зæхх йæ хуыз дæс æмæ дыууиссæдз хатты раивта. Уæрæсе фашистон Германы йе уæнтыл сæвæрдта, лæджы фæд Мæйыл фæзынд, атом æмæ лазерыл дæр дзылæрттæ бафтыдтам, фæлæ нæм уыдон дæр уадиссаг нал кæсынц.

Ацы базырджын дуджы дыууж зонгж лжджы дзжвгар ржстжг кжрждзиуыл куы нж амбжлынц, ужд сжм бирж дзуринжгтж вжййы. Фжлж диссаг, нж джле цы фжлтжр ис, уыдон хистжртау, хжстжг, хиуонтыл цин кжнын кжй нж зонынц, уый мж жнж карджй жргжвды. Фжлж дж, мж буц кжстжр, уайдзжфты бын нж кжнын. Фжлтау мжм иу чысыл хъусын бафжраз, жмж дын мж тауржгъ дардджр нывжндон.

Ныры дуджы дыууж жфсымжры джр кжд зианы амбжлынц, жнджр кжрждзийы аржх нал уынынц. Афтжмжй хжстжджыты 'хсжн жгъатыр ржстжг йж бжзджын цурк арфжй-арфджр къуырыныл архайы, фжлж фжстжмж кжцжй фесхъиуы, нырма ахжм ржттж дзжвгар ис.

Ержджы та фембæлдтæн Мискайыл æмæ ныл, хъарм хъæбысты фæстæ, ныхас ацайдагъ. Ерымысыдыстæм не 'рыгон бонтæ. Нæ Дарваз, нæ Цыхцыр æмæ нæ Къохца, нæ Гомвар. Ерымысыдыстæм, Ходы хъæубæстæй йе 'цæг дунемæ чи ацыд, уыцы хистæрты, кæстæрты æмæ сын рухсаг загътам. Чысыл ахъусы фæстæ æз Мискайы афарстон:

 – Дæ хорзæхæй, Миска, бафæрсын аипп ма уæд, фæлæ дын Коки та цы фæци?

Ме 'рвад мидбылты бахудæгау кодта, стæй арф ныуулæфыд æмæ мын йæ ныхас анывæзта:

– Хæсты фæстæ ма æз æртæ-цыппар мæйы бæрц Берлины æфсæддон комендатурæтæй иуы службæ кодтон. Уыдис сабыр фæззыгон бон. Æвдæлон уыдтæн, æмæ мæм ме 'мбæлттæ, горæт фенæм, зæгъгæ, бахатыдысты. Куыннæ сразы уыдаин æз дæр, æмæ фондз афицерæй нæ бæрæгбоны дарæсы Берлины уынгты абалц кодтам.

Горæт уыдис дæрæн. Хæсты рыг æмæ топпыхосы сау фæздæг нæма æрбадтысты, сыгъды тæф ма фындзыхуынчъытæ агайдта, фæлæ горæты уынгтæ адæмæй цæрæгхуыз фесты.

Бира разил-базилы фаста на фандаг рейхстаджырдам

фæзылдтам, æмæ дын мæнæ иу уæрæх уынг адæмæй йе 'дзаг. Раст цыма маймули æрцахстой, уыйау кæрæдзийы сæрты кæсгæ, цæуылдæр цин кодтой. Мах дæр бацымыдис стæм æмæ сæм нæхи хæстæг баластам. Кæсæм, æмæ дын йæ фæрстæ æххормагæй кæмæн батæбæкк сты, ахæм урсбырынкъ хæрæджы дыууæ немыцаг æвзонг лæппуйы йæ дзыларæй аиваз-аиваз кæнынц. Хайуаны цыма былæй æппарынц, уыйау йæ лыстæг къæхтæ ныббыцæу кодта æмæ нал размæ цыд, нал – фæстæмæ.

- Æвæдза, ныронг хæрæг чи нæма федта, уыцы адæмæй цы бадомæн ис, хъазыди ме 'мбал, хистæр лейтенант Саркисянц.
- Хуыцауыстæн, уæртæ нæ хæрæг Коки! мæ цæстытæ асæрфгæйæ ныддис кодтон æз.
- Ô, Кавказæй дæм Уæлахизы арфæтæ кæнынмæ рахæццæ,
   бахудти капитан Кушнир.
- Кед фынте не уынын, уед уын ард херын, уый не херег у, еме йем Коки, Коки, зегъге, ныхъхъер кодтон. Херег йе серыл схецыд, йе даргъ хъусте схъил кодта еме йе хъоппет цестыте махырдем ныццавта.

Мæ дызæрдыгдзинад бынтондæр æрбайсæфт æмæ, цыма Ходы къуылдымыл лæууыдтæн, уыйау ныццæлхъ ластон:

- Мæнæ дæн, мæнæ, Коки!

Хæрæг дæр цинæй базмæлыд, йæ бындзсурæн фæхъил кодта æмæ «хъо-хъи», «хъо-хъи», зæгъгæ, хъæлæсы дзагæй уасгæ махырдæм ранкъуысыд.

Æнахуыр гудочы хъæрæй берлинæгтæ фæдургом сты, хæрæджы дзыларыл хæцæг дыууæ лæппуйы та цыма уад афу кодта, уыйау фæтары сты, æмæ Берлины стыр уынджы астæу Кокийæн ныхъхъæбыс кодтон.

Хæрæджы цин дæндагæй, фæзæгъынц, фæлæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты дымгæ Кавказæй Берлинмæ кæй суыттыр кодта, уый уыдæттыл нал уыдис. Коки мæм æрбасмыстытæ кодта, йæ дæрзæг былтæ мын мæ армытъæпæнтыл адаудта. Чи дæн, ууыл куы баууæндыд, уæд дзæгъæл сывæллонау йæ сæр мæ риумæ æрбакъул кодта, æмæ мартъийы тæдзынджытау йæ цæстыты дон фемæхст. Фосы афтæ кæугæ фыццаг хатт федтон, куы-иу схæкъуырцц ласта, уæд мæнæн дæр мæ зæрдæ сдзеудзæлæй æмæ мæ рустæ бауымæл сты. Æвæццæгæн, йæ цæстытыл ауадысты Ходы æнæбындз къуылдымтæ, сæрсæргæнаг ирд суадæттæ. Йæ дзаджджын хизæнтæ Авдæнауы,

Сӕгъдуцены, Хъуынаджыны, Фердеджы, Хурмесыджы, Гедыты комы...

Чи зоны, жрымысыд Хъарманы сойдзаст атагъатж, Урсдоны был мыдамжет сындзгжрджджы къутжртж, Ирыстоны жлутон ужлджф. Ез ын, йж джллагхъуыртж даугж, жрхжнджгжй дзырдтон:

– Ехх, Коки, Коки, цы хъал уыдтæ æмæ ныр цæй æгуыдзæгмæ æрхаудтæ! Дæ тыхджын бæрзæй мысты къæдзилау куы ныллыстæг. Дæ уаргъхæссæн рагъ дурсæттæн фæрæты комау куы фехæлд. Дæ синты стджытæ Тадзинкъæдзæхы тигъау куы ныхъхъилтæ сты. Цымæ дæ Кавказæй Берлинмæ цы фыдбылызтæ рахастой? Æви дæ немыцаг фашисттæ уацары ратæлæт кодтой? Гъе, кæд авд хохы, авд æфцæджы сæрты мæн агурæг радзæгъæл дæ, уæд бынтон дзæгъæлы, аргæ мæ бæргæ скодтай, фæлæ дын кæйдæр дард горæты мæ бон ницы у, æмæ мын ныххатыр кæн. Æфсæддон æгъдау фидар у, æмæ мæ дæумæ нал æвдæлы. Хорзæй уал баззай.

Зын уыди фæхицæны сахат. Æцæгæлон адæм дæр нырхуым сты, æмæ Коки мæ фæдыл джихæй кæсгæ куы баззад, уæд дзы кæйдæрты сым-сым райхъуыст.

Уыцы азы кæрон æз дæр сæмбæлдтæн нæ фыдæлты уæзæгыл. Мæ кой Хъарманмæ мæ разæй фæцис, æмæ сыхбæстæ нæ хæдзармæ æмбырдтæ кодтой. Цинтæ, хъæбыстæ куы фесты, уæд дын мæ зæронд фыд Дзагкойы куы афæрсин:

- Баба, нæ хæрæг та цы фæци?

Заронд лагыл цыма цахары кафой бакалди, уыйау фесхъиудта, йе 'нцъылдта цасгом мастай ахъулатта ама мын бауайдзаф кодта:

– Æнхъжлджн, лжппу, дж сжрызонд фжцыд. Аджмы лжгджртж хжсты быдыры баззадысты, ай та ма мж йж хжржгжй фжрсы... Майржм йж къонайы, немыц куы лыгъдысты, ужд жй сж машинжйы басхуыстой жмж, цы фжци, мжгъа.

Æз бабайы раз ныфсæрмы дæн, æмæ Кокийы кой уæдæй фæстæмæ мæ дзыхæй никуыуал схауди.

СЖУЗЖРИНЫ ЖРТЖХТЖ

РАГБОНТÆЙ

T

Уый урс мигъ нæ ленк кæны рагъыл – Уый сау лæппу хизы йæ фос! Мысинæгты рухсдæр, зынаргъдæр Æвдадзау – мæ зæрдæйæн хос.

TT

Сæнтурс уæрыччытæ – къæбæлдзыг, Мæ зæрдæ дæр сæ халдих – Нæрæмон æмæ хъæлдзæг, Фырцинæй риуы кафыд.

Куыд цъæх-сатæг уыд кæрдæг! Уæрыччытæ – куыд цæрдæг! Куыд апырх ысты рагъыл, Æгоммæгæс æврагъау!

Ерлжууыди мж зжрдыл, Куыд ахста цыхт мж мад, Куыд-иу кодта жмбырд Ужлахсжджы фжзгъжртж, Фжлмжн дзургж, ржвдаугж, Йж мидбылхудтжй тавгж...

Аже жа дер, гъе, афте Ме мады мадзал уафге Куы хъахъхъедтон ме регъау – Уелахседжы фезгъертау

Мæ уæрыччыты хъавгæ Фæлмæн дзургæ, рæвдаугæ Куы кодтон астæумæ тымбыл.

* * *

Рартæх мыл кæн, Ивгъуыд, Рацасад дæ рухс! Кæн сынчытæ, цин-хуыд Уд æмæ æнус!

Феста, уадз, мæ зæрдæ Тары ныхмæ хур! Царды хин-хæрæмттæн Бастъæла сæ хъургъ.

Уадз жмж мж дзырдтж Акалой тжмжн, Басудзой Цъыбырттау Дунейжн йж мжнг! 2009.24.07

УАЙДЗАФ ЦАРГАСАН

Уæларвы фидауц чи уыд, – Бырондонме æрхауд. Мæ зæрдæ цыма ниуы – Цытæ уынын, уæу-уау!

Цæргæс, цæргæс, куыд фестад Æлгъаг дæ нæртон уд?! Сæрибар кодта дестæн, Дæуæй уыдис рæсугъд. Цъæх арвы рындзтæ сгарæг, Бæрзонд хæхтæн сæ хъан, Кæнын дыл еу-сар, хъарæг, Дæ гуыбын дын – архъан.

Куыд аивтай дæ зæрдæ?! Куыд аивтай дæ уаг?! Куыд æрхаудтæ фæлхæрттæм? Æххæст ма райдай хъуахъхъ...

2012.06.11

* * *

Моя нежность погубила меня. **Артюр Рембо**

Куыннæ уа бæллиццаг фыдгултæн нæ уаг – Нæхæдæг нæхицæн цыфыддæр ызнаг!

Мæ ноггæнæн суадон куы фестад цъæх марг, Мæ сыгъдæг зæдбадæн – хæйрæджыты цад.

Мæ гуцъайы, оххай, куы нал цæуы маст. Куыд марут фыдохæй мæ сыгъзæрин уарзт?!

Рæдауæй æрратæн паддзахæн бæззын – Зæрдæйæ къуырматæн дзæнгæрæг цæгъдын.

Мæ удæн йæ иунæг æмбæхсын уæддæр, Нæ адæмы зиу-фарн – мæ цардæй уæлдæр.

Мæ хъарæгæй зардæн кæд уыдзæн кæрон?! Мæ зæрдæйы саутæ кæд сисдзæни Бон?

Куыннæ уон æрхæндæг, цы ма уилон хъул – Нæхицæн нæхæдæг цыфыддæр фыдгул! 2012 аз, май, август Мысайнæгты сыгъдæгдæр Сæууон æртæх, зæрин, Цæй диссаг у йæ хæрдгæ, Ыстъалытæ дзы – мин!

Æрвон дзындзытæй хъазы Сæузæрины тæмæн, Йæ мин цæстæй цы уарзы Сæууон æртæх мæнæн? 2012.20.05

ТРИПТИХ

Ι

Бынты-быны æвзæртæ Æрцахстой царды рындз. Фæлитойтæн – цъæхсæртæ, Нæ бындуртæ хæрынц.

Дæлимонтимæ хæсты Мæнæн хатыртæ нæй – Бæрзонд у ныр мæ цæсты Сыбыры бинаг къæй.

Мæ уарзон Иры – диссаг – Æз хаст дæн, афтæ хаст, – Æмæ дывыдон рисæй Фыцы мæ судзгæ маст!

Π

Мæ раст ныхасы тыххей Фæзылын ис мæ фырт. Чиновниктæ-мæтыхтæн Уæнгæл у арвы дзырд.

Уж сау хъжстж фыджхжй Куыд басыгътат мж уд! Ужхимж джр ызджхдзжн – Кжндзыстут дзы хуыдуг.

Ш

Æрцахста мæ уæ зин-кæлæн – Æлгъин ыстут, мæнгард: Æнæтуг æргæвст чи кæны, – Цæмæн æй хъæуы кард?..

Уæ хин-хæрам – æвидигæ, Куынæ йын ис кæрон, Уæддæр мæ зæрин уидæгтæн Куы ницы у уæ бон! –

Ныййарæгау сæ бануæрста Йæ нæртон уды Ир, Цæрæццаг таутæ суадздзысты, Уыдзæн мæ фæндаг ирд. 2012.23.11

хжрзцыбыр триптих

Истинная правда похожа на ее отсутствие.

 Λ ао-цзы

T

Ней уед мах бестейе растдер – Ардыгей Рестдзинад хаст у.

П

Хуыцауы уæвынад дæр афтæ – Хæрздзагæй дзы дуне хæрзафтид...

TTT

Не уынем уелдеф дер цестей, Феле нын цард ене уый ней.

Гъе, афтæ нæ удæн Рæстад – Æнæ уымæй фосау нæ цард, Фыццагдæр ын уый дæтты ад. 2012.04.08

* * *

Ехх, куыд тынг тæрсын дæ уарзтæй! Ис дыууæ дæсы нæ астæу – Бонтæ не сты, фæлæ азтæ! Охх, кæрон куы нæй мæ мастæн – Хурау мыл мæйдары скастæ, Уæд куыд фæлидзон мæ уарзтæй?!.

* * *

2012.20.03

Царды зæрдæ дурау У мæнмæ, уæддæр Хурхæтæны хурау Уарзты цин – уæлдæр.

Сагъжстыл цъжх мигътау Бафтыдта былар, Рухскалгж жрттигътжй Асыгъджг ис арв.

2011.23.12

* * *

Куыд байуарам на уалдзаг?! Куыд байуарам на уарзт?! Уад ныл анустам уардзан Са таригъадай маст... Ужд хурхжтжн джр фестдзжн Æргъжвст, мылаз, мжрдон. Цжвдзжн нж судзгж ехсжй, Тжрккъжвдайау, фжсмон.

2011.31.08

* * *

Ехх, дæ чъылдыммæ куыд кувон – Аларды, мыййаг, нæ дæ! У дæ цæсгом худгæ хурау – Ма йæ дар æмбæхст кæмдæр!

Ды æрмæст фынтæн æвгъау дæ, Аргъауæй мæм рахиз, цæй! – Уарзт нын уалдзыгон æгъдауæн Радта рухс амонд фæрнæй.

2012.28.01

* * *

Баззадис ма адæмæй æндæрг – Хицауад куыннæ уой хъал! Цал цармы ис адæмæн уæддæр? Цал хатты йæ стигъой, уал...

* * *

У прозы есть предел. **Б. Чичибабин**

Поэзийы цъжх арв та – Æгжрон жмж арф, Поэзийы тыгъдадмж Хжлжг куы кжны арв. * * *

Мæхи Æфхæрдтæй, цæй, ныффыссон, Æндæр мын нал ис, ехх, гæнæн! Фæлæ мæ хъаруйæ, мæ ныфсæй Хæсанæйы фаг кæд нæ дæн?!.

МЖНГ СТЪАЛЫТЖ

Тарæн куы хъырны Сæ фæливгæ рухс, Афтæ сыхырна Йæ донхастæй буц...

* * *

Куырмæджы фыдохæй Æгъатырдæр нæй – Кæд фæуыдзæн, оххай, Уæ дам-думты зæй?!

* * *

Не 'взаг мын – ноггжнжг суадон, Ницжмж дарын мж сау бон. Аджмы уарзт мын жвдадзау – Уый мжм нж уадзы мж адзал.

УАЛДЗЫГОН РАВГ

Мæ къухтæ мæм дзыхæй нæ дзурынц, Мæ къухтæ мæ дæрзæг куыст курынц. Куы ма баххæссид цæвæгмæ мæ къух – Æрхуымы бынæй суадзин зæлгæ рухс.

ХАТЫРÆЙ

Ерыс нæм æппæлынæй – Мин бæстæйы фаг. Хи лæхыл фæкæлынæй А бæстæ – фыццаг...

* * *

Уæрæсе адæмы кæд уыд?.. Уæрæсе хъæздгуыты кæд хъуыд?..

* * *

Цы рыг калæм, æвæдза! Куыд ма зына нæ фæндаг?!

* * *

Цы мигъы бацыд бæстæ, – Уый бирæгътæн æрмæстдæр...

* * *

Мард нæ дæн, фæлæ мæрдон æгас дæн. Нарты Уырызмæджы ныхас

Охх, мæрдвынæйæ куыд хъал ыстæм! Мах мæрдон æгас дæр нал ыстæм...

ЙÆ АЗÆЛД:

Кей аххос мын у цард?!
Куыд худдзенис ме мард?
Æви чъызге уыдзен йе худт?
Сейрагдер та –
Кем техдзенис ме уд?!.

2012.24.07

* * *

Зымжгон жлвжстджр – Æхсжрдзжны хъистж, Цъжхснагджр хъжлжсжй Йж заржг куы систа...

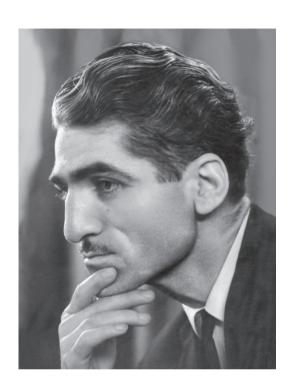
Мæ хæс дæр кæд афтæ Нæ рæстæджы хъызты – Нæртон ныхас уафгæ Зæриндаг-æлвыстæй,

Куыд кала цехерте, Куыд теха уырауге, Æмбисонды зелте Уе зердеты тауге.

→>0</

2011.24.12

БУЛКЪАТЫ МИХАЛ: 85 АЗЫ

БУЛКЪАТЫ Михал

ТРАКТОР ЖМЖ ГУТОНЫ ЗАРЖГ

Радзырд

Мæ гутон, мæ галтæ Мæнæн дæр – цæттæ.

Къоста

ракторист гутонвæдмæ йæ цæстытæ ныццавта, афтæмæй скъæрдта йе 'фсæн бæх. Тракторы размæ къодахы сæр бызы-

Тракторы размæ къодахы сæр оызычьийау сзынд, фæлæ йæ тракторист ницемæ 'рдардта. Комкоммæ йыл баскъæрдта йæ уæйыг æмæ, фых картофау, ныммур и къодах.

«Къодахы фæфиппайдта, фæлæ ауæдз азул кæнынæй йæхи бахызта», – ахъуыды кодтон æз.

Æвиппайды трактор йе мидбынаты фелеууыд. Æвеццеген, зеронд уидегтыл ных-хецыдис гутон. Йе гыбар-гыбур фетых-джындер: ефсейнаг къухдаренау, фездеджы тымбыл къемте парахатей спырх кодта уелдефы. Йехи разме ахъаззаг ариуыгъта, феле змелге дер не фекодтой, зеххы бын чи ныссуйте, уыцы зеронд уидегте. Трактор пыррыччыте кодта феллад саулох бехау, феле уеддер ницы ферезта. Скъерег гутонведей йе цест не исы, афтемей разме-фестеме кены. Бавнелдта тагъдады мецъисме еме йыл ербахецыдис. Трактор уед разме уегъдидон телтег бехау агепп кодта.

«Уæддæр нæ фехæлдта ауæдз», – æхцон улæфт скодтон æз. Тракторист фæстæмæ фæкаст æмæ, уæлахиздзауы мидбылты худгæ, йæ рихитæ адаудта. Æз æм æввахсдæр бацыдтæн. Йæ цæсгоммæ йын фæкомкоммæ дæн æмæ джихæй аззадтæн:

«Ай, Уасо куы у, мæхи Уасо, нæ зæронд гутондар».

– Уасо, о, Уасо! – мæ тых-мæ бонæй фæхъæр кодтон, цæмæй тракторы гыбар-гыбуры ма фæбынæй уа мæ хъæлæс.

Уасо трактор фæурæдта, стæй мæм фæкастис. Йæ цæсгомыл ма ныр дæр фæфиппайдтон æрдæбоны мидбылхудты фæд. Чысыл раздæр зæронд къодахы уидæгтыл куы фæхæцын кодта гутоны, уæддæр мæ зæрдæ ныссæххæтт ласта, фæлæ ма Уасойы цахъхъæн лæджы зæхфæлдахгæ федтаин, уый æнхъæл кæм уыдтæн! Раджы дæр-иу афтæ кодта, æз æмæ морæ галимæ куы хуым кодта, уæд. Æнæхъæн бон бахъуыдаид къодæхтæ æмæ дуртæ къахын, уæддæр сын сæ иувæрсты нæ ауагътаид гутон, нæ фæзылын-мылын кодтаид ауæдз.

Ныр йæ къух йæ ныхыл авæрдта, афтæмæй мæм нымдзаст ис... Базыдта мæ...

– Xo, xo, ro, генджо, уый ды дæ? Æгас цæуай, цы хур, цы къæвда дæ 'рхаста?

Буцдæрæн мæ Генджо хуыдта Уасо, фæлæ мыл уыцы ном цæмæн сывæрдта, уымæн ницыма зонын.

- Кæцæй фæдæ, Генджо, цы дæ 'рхаста?.. Кæдæй нырмæ дæ нал федтон? худгæйæ мæ фæрсы Уасо æмæ мын фырцинæй йæ уæззау къухтæй мæ фæсонтæ хоста.
- Æрбаздæхтæн мæ рагон хæтæнтæ уынынмæ... цыбыр дзуапп ын радтон æз.
- Рагон хæтæнтæ, рагон, конд хуыммæ кæсы, афтæмæй йæ былтæ гæзæмæ змæлын кодта Уасо, зæронд адæмы ма чи хъуыды кæны?..

Æцæг циндзинад бавзарын кодта зæронд гутондарæн мæ фенд. Фырхудæгæй йæ даргъ рихиты кæрæттæ, зад æфсиртау, зæу-зæу кодтой.

— Уæдæ дæ рагон бынæттæ уынынмæ 'рцыдтæ, и? — ауæдзыл æрбадти Уасо æмæ мæнæн дæр цæстæй ацамыдта, ды дæр мæ фарсмæ 'рбад, зæгъгæ. — Ох-х, цас мæстад уыдис уыцы зæронд рæстæджы, фæлæ йæ уæддæр хаттæн цæйдæр тыххæй æхцонæй æрбаймысæм. Кæд нын, мыййаг, уым цы 'взонгдуг баззадис, уымæ йæхи ласы адæймаджы зæрдæ?.. — Уасо æрхæндæг уынæргъыд ныккодта.

Мæнæн мæ зæгъинæгтæн сæ сæрбос мæ къухæй аирвæзт, æрмæст ма уый сфæрæзтон:

- Тракторист дæ, Уасо? æмæ йын йæ халасдзæф, даргъ рихитыл мæ цæст ахастон. О, куыд бирæ уарзын уыцы даргъ рихитæ!.. Кавказы бæрзонд, æлхынцъæрфыг хæхтау, халас кæуыл сбадтис, уыцы зачъетæ. Гутоны сиукъыл-иу куы ныххæцыди, уæд-иу цъæх арвмæ йæ цæстытæ ныццавта, афтæмæйиу гутоны зарæг систа сындæггай-сындæггай, цыма йæ къухы æхсырæй дзаг къус уыдис æмæ куы атындза, уæд уый куыд акæла, афтæ æнæвгъау ныппырх уаиккой уыцы зарæджы хæрзиуæджы зæлтæ.
- Ox-х, цы гæнæн дзы ис, мæ хур? Æппæт дæр мын мæнæ уый фæразын кæны, æрæджиау та загъта Уасо, æмæ, гутон зæххæй цы фахс афæлдæхта, уый йæ къахæй бакъуырдта.

Хур арвы астæумæ схæццæ. Конд хуымæн йæ тæф хæрдмæ цыдис. Уасо йæ армытъæпæн йæ цæстытæм фæаууон кодта, афтæмæй уæлæмæ скасти:

– Уæууа, æмбисбон ссис! Марадз, Генджо, суадонмæ тæхгæ æмæ уазал дон æрбаскъæф!

Зеронд гутондары цесты нырме дер галгесей, цумайы леппуйе кей баззадтен, уый мын ме зерде батавта.

Уæддæр уыцы зарæг... Мæнæн фыццаг лæгдзинад чи бавзарын кодта, уыцы гутоны зарæг...

Дурынме фелебурдтон, ме деларм ей акодтон еме конд хуымы суадонырдем фецеует ден. Цыма мыл базырте базадис, уыйау ауедзей ауедзме серретт кодтон. Цавердер тых ме разме схуыста, цыма, авд хохы фале цы евзонгад баззадис, уый зеронд гутондар суадоны цур ныббаста еме йыл ныр уым сембелдаин, уыйау фырциней ме зерде ме риуы къулте хоста.

Чидер залмы сыфей дон банызта еме, евеццеген, уазал доней куы бафсестис, уед йе донгарз суадоны цур апперста. Енеренцой уддзеф залмы сыф фелвеста еме йе суадоныл ныдделгомме кодта, аууондаренау, цыма суадоны, чызгусы цессыгау, ресуг донен сызментыней тарстис. Залмы сыфыл иуырдем ахецыдтен чъызге, дурын доней айдзаг кодтон еме уайтагъд Уасойы цур февзердтен.

– Генджо, куыд тагъд æрбаздæхтæ? Ох-х, дæуæн цы у, мæ хур! Дæ уæрджытæ дæ рогæн хæссынц нырма, дæ уæрджытæ! – хъынцъымы тæн та ныззæлланг кодта Уасойы хъæлæсы.

- Нырма ды дæр нæ дæ зæрæдты номхыгъды, ныфсæвæрæгау ын загътон æмæ йæм комкоммæ бакастæн.
- Куынне ден, куынне, де рынте ахерон? Ныр мыл тагъд ертисседз азы куы сеххест уыдзен.

Йæ кармæ гæсгæ йын цы не 'мбæлд, ахæм куыст цæмæн кодта, уымæй бафæрсынмæ хъавыдтæн Уасойы, фæлæ мæхи фæурæдтон. Æрдæбон зæххы фæзгъæр йæ къахæй куы бакъуырдта, уый æрбалæууыдис мæ зæрдыл æмæ мæм афтæ фæкастис, цыма уыцы архайдæй мæ фарстæн дзуапп радта зæронд гутондар. Зæхх уарзта, зæхх, æмæ йыл, сывæллонау, узæлыдис, ногконд хуымы тæф уарзта æмæ цыма уымæй фæхицæны йæ мæлæт фæфиппайдта, зæххы фырт Антейау, афтæ йæм каст.

"Хуым кæнын уарзын, Генджо, хуым кæнын. Гутоны сиукъыл куы ныххæцын æмæ йæ зæрæстон зæххы куы ныссадзын, уæд афтæ æнхъæлын, цыма зæххы цъарыл мæнæй амондджындæр адæймаг нæй", – йæ ныхас-иу афтæ фæци Уасойæн.

Гутоны базырмæ-иу нымдзаст и, стæй-иу конд зæххыл афæлгæсыд æмæ-иу йæ цæсгом æхцонæй райхæлдис, чиныджы сыфтау кæрæдзийыл æнгом æвæрд хуымгонды фæзгъæртæм кæсгæйæ.

Йæ хидлæппæг хæдон раласта Уасо æмæ зæххæй цы тулдзы уидаг зындис, ууыл æй æрæппæрста, фароны хурсыгъд буарæн нырмæ нæма ссыдис йæ бур хуыз.

– Марадз-ма, Генджо, мæ чъылдымыл мын уазал дон рауадз, æмæ мæ уæнгты фæллад чысыл ссæуа, – йæ мидбылты худгæйæ та мын загъта Уасо.

Дурын æрдæлгом кодтон Уасойы чъылдымыл. Йæ цъиудзых хъуырæй, бухъхъ-бухъгæнгæ, ракалдис, æнæрæнцой уддзæф залмы сыфæй кæй бамбæрзта, уыцы суадоны рæсуг дон.

Евзонг лæппуйау худтис зæронд гутондар.

- Eй, Хуыцау де дзебехей уадза, Генджо, райсомей нырме мыл куыстей цы уез ерцыдис, уый ацы дон ерехсадта, - йе астеу сраст кодта, афтемей мын дзырдта Уасо.

Налхъуытау сæрттывта хуры тын Уасойы хурсыгъд буарыл фæрдгуытау лæдæрсæг æртæхты мидæг. Уасо йæ хæдон систа, йæ уæлæ йæ скодта, хæдон цы уидагыл уыдис, ууыл йæхæдæг æрбадти æмæ «уæу, нана», зæгъгæ, арф ныуулæфыд.

Хингондау кастæн мæ зæронд гутондармæ æмæ ныхасæн йæ сæрбос нал ардтон. Мæнмæ афтæ зынд, цыма Уасойы тых

басæттынæн рæстæджы бон ницы бауыдаид, фæлæ дзы æрдæбон «уæу, нана», зæгъгæ, кæй сирвæзт, уый æцæг зæронды уынæргъын уыдис, æмæ мын мæ зæрдæйыл уазал мигъы фæлм авæрдта.

– Уасо, о, Уасо, кæд ма хъуамæ баулæфай? Трактор кæстæртæм радтын афон нæма у? – фæрсын æй æз.

Цымыдис каст мем ербакодта зеронд зехкусег.

– Улæфгæ зæгъыс? Мæнæн мæ фæллад, – Уасо сыджыты къуыбар систа æмæ йæ йæ къухы аууæрста, – амæй хуыздæр чи суадздзæн, мæ уд йæ фæхъхъау фæуа.

Иудзæвгар хъусæй фæлæууыдыстæм нæ дыууæ дæр, стæй та уый сдзырдта:

- Генджо!..
- Пы
- Хъуыды ма кæныс Морæйы?
- Pox та мын жй цы фжкжндзжн?

Æрдæбон Уасойы гутон зæронд уидæгты 'хсæн куы ныссагъд, уæд уайтагъд Морæ гал æрбалæууыдис мæ зæрдыл. Цы лæгъстæйæ дзаг цæстытæй-иу ракасти гутондармæ, æфсæн-иу истæуыл куы фæхæцыдис, уæд!...

- Хъуыды йæ кæнын, Уасо, хъуыды... Дæ гутоны зарæгмæ хуыздæр хъусджытæ æз æмæ Морæ куы уыдыстæм...
- Искуы дын Морæ йæхи уисæй æрцæвын бауагъта? афарста та мæ Уасо.
- Нæ, дзуапп ын радтон æз æмæ ма мæ цыдæр зæгъын фæндыдис, фæлæ Уасо мæ разæй фæцис.
- Мæ къухты сгал ис Морæ, фыццаг ыл æфсондз дæр æз сæвæрдтон, мæлæт дæр æй мæ къухы æрбырста. Йæхиуыл иу цæф дæр никуы æруагъта.
- Ды дæр никуы æруагътай дæхиуыл цæф, зæгъын мæ фæндыдис, фæлæ мын цыма мæ дзурæнтыл гуыдыр сæвæрдæуыд, уыйау мæ дзых бамыр ис.
- О, жмж фжстагмж кжй сждых ис, уый фжфиппайдтон жмж йж иу бон, хуымкжнгжйж, гутонжй сужгъд кодтон. Фжлж мж кжм ныууагъта? Хизынмж нж фжцис, фжлж ауждзы мж фждыл, байрагау рацу-бацу кодта: жгуыст уа, уый йжм жгад кастис...

Ауæдзыл æрбадтис Уасо, йæ цæстытæ цъæх арвмæ систа, афтæмæй дзырдта:

- O, æмæ мын фæстагмæ уæддæр йæхи сифтындзын кодта. Ахæм рæстæджы æвзаг цæмæн хъæуы, йæ цæстæнгасæй йæ базыдтон, бузныг мæ кæй фæцис, уый. Йæ мæлæт дæр æй ауæдзы æрæййæфта. Йæ домбай бæрзæй йын æрсаста, æрбырста йæ.

Цыма дзурыней бафелладис, уыйау иу минут хъусей алеууыдис Уасо, стей та сдзырдта:

- Ой, цы гал уыдис Морæ! Уый хуызæн зондджын гал никуыуал федтон. Мæлæтдзаг цæф сахъ лæгау ныззоныгыл кодта ауæдзы, стæй йæ фæстаг къæхтæ дæр нал бафæрæзтой йæ уæнгты уæз æмæ, калд бæласау, йæ тъæпп зæххыл фæцыдис... Иу уынæргъыд циу, уый дæр дзы не сирвæзти. Йæ цæгатбос ын райхæлдтон, йæ бæрзæйæ йын æфсондз систон æмæ, куы ссæрибар ис, уæд мæм уыцы 'мбаргæ каст æрбакодта. Йе стыр цæстытæ доны зылдысты, мæгуыр, æмæ мæм афтæ фæзынд, цыма мæ исты куры... Мæхæдæг дæр æй нæ зонын, цæмæн, фæлæ Морæйы сæры цур æрзоныгыл кодтон æмæ гутоны зарæг райдыдтон. Æниу мæ цы зарын кодта, уый дæр нæ зыдтон, фæлæ мæм йæ дондзæстытæ куы 'рбазылдта, уæд мæм мæ зæрдæ афтæ сдзырдта, цыма мæ удисæг гал уый домдта. Мæлæты тæваг æм бандæвта, æви зарæджы зæлтæ, уымæн ницы рахатыдтон, æрмæст йе стыр ирд цæстытæй цæссыгтæ, тæрккъæвдайы æртæхтау, згъæлдысты.
- О, уыцы зарæджы зæлтæ... Мæн дæр ныр ардæм уыдон æрбаколтой.

Трактор жмж гутоны заржг...

Науæд кæд фæцух уыдаиккой мæ хъуыдытæй уыцы бæллиццаг минуттæ? Бирæ хæттыты фæсагъæс кæнын Уасойыл æмæ йын йæ фæлгонц æндæр хуызы фенын мæ бон нæу. Гутоны армыл фидар хæцгæйæ, цъæх арвмæ йæ цæстытæ ныццавта, йæ былтæ гæзæмæ гом, афтæмæй гутоны зарæг кæны.

Ацæргæ уыдис Уасо, фæлæ æвзонг лæппуйау зæллангхъæлæс. Хуымы кæрон-иу æрзылдыстæм, гутон-иу зæххы арф ныссагътам. Ме 'рдæм рафæлгæсыд, хохы цъуппыл бадæг цæргæсау. Иудзæвгар-иу æмырæй фæцыдис, стæй-иу гутоны хъыс-хъысимæ йæ зарæг суагъта.

Ныййарæг мады а-ло-лайау æхцон уыдис уыцы зарæг. Денджызы уылæнтау узгæ цыдысты зарæджы зæлтæ. Гутоны хъысхъыс-иу сæмбæлдис зарæджы базырджын уылæнтыл, цыма йын йе 'хцон симфони фехалынмæ хъавыдис, фæлæ гутондары зæлланг хъæлæс тыхстис гутоны хъыс-хъысы æнæкæрон раст таджы алыварс æмæ йæ йæхи зондыл кодта.

Ахем рестеджы-иу ме еппет дер айрох. Море дер-иу

æрлæмæгъ, йæ бæрзæй-иу æркъул кодта зæрдæмæхъарæг зæлты раз æмæ-иу хæрзиуæгæй дзаг цæстæй акастис фæстæмæ йæ гутондармæ.

Уасо дæр-иу фæфиппайдта, йæ зарæджы уацары кæй бахаудтам æз æмæ Морæ, æмæ-иу, къæмдзæстыг сывæллонау, йæ сæр æркъул кодта, гутоны базырмæ-иу нымдзаст и...

- Гъе, лæппутæ, бацагайут, бацагайут! Гъей, Морæ, цы 'рлæмæгъ дæ удæст æрчъиагау æмæ, сынæрцæгъдгæ, цы дзедзылæйттæ кæныс? – схъæртæ-иу ныл кодта фосæй, галтæрæгæй.

Тыгъд быдыры уддзеф атезгъо кодта, уыгерденты хъедабехуыз бецыччыте афаста йе дерзег евзагей, ермахуыр, иузердыг куыдзау, азельдис неуегевзерд менеуы хуымыл.

Уасо йæ дæндæгты 'хсæн иу хиталæг ралас-балас кодта, афтæмæй иуцасдæр æнæдзургæйæ фæци, æрæджиау та, æрдæбон цы ныхас аскъуыдта, уый сæрбос йæ къухмæ æрбайста, арф ныуулæфыдис æмæ загъта:

— Æмæ, мыййаг, куыст бадомдта Морæйы? Нæ, æз афтæ 'нхъæл дæн, æмæ гутоны ифтыгъд куынæ уыдаид, уæд ын тагъддæр бахостаид мæлæт йæ дуæрттæ. Мæнæ уымæй ахицæн кæнын йæ бон нæ бацис бæдæйнагæн, мæнæ уымæй, — ауæдз йæ къахæй æрхоста гутондар. — Фыццаг трактор куы балхæдта нæ колхоз, уæд мæхимидæг ахъуыды кодтон: — Ох-х, зæгъын, Уасо, дæ бонтæ арвыстай, уæрдæхтæ æмæ галты дуг дæр аивгъуыдта, æмæ ма дæу хуызæн гутондартæй чи цы аразы, зæронд, ихсыд æфсæнæй хъауджыдæр куы нæ дæ, уæд? Бахатыр мын кæн, фæлæ уæд бабæллыдтæн Морæйы хъысмæтмæ.

Уымал сыджытай къуыбартта кодта Уасо ама са фардгуытау хъазыдис, куы та-иу манма арбакасти.

— Заронд афсаны бынаты бахаудтан, фала махиуыл зга хацын на бауагътон, ама уыдон аппат дар мана уый харзиуджыта сты, ма уд йа фахъхъау фауа, — йа армытъапаны сыджыты къуыбар схъазын кодта заронд гутондар. — Уый уарзондзинад мын арцагурын кодта тракторы рохта, андара ма аз цафон стракторист уыдаин...

Цжуылджр йж мидбылты бахудтис Уасо. Нж цжстытж кжрждзийыл сжмбжлдысты, жмж зжронд гутондары зжрджйыл цавжрджр сжрыстырдзинады жнкъаржн сжрджнау кжй андзжвыдис, уый фжфиппайдтон.

- Мжнж хорз трактористтей не ден, феле пълан уеддер

жххжст кжнын, ай хуызжн жфсжнужйыгжн фжстиат кжныны фадат нж джттын, — загъта Уасо жмж тракторырджм йж амонжн жнгуылдз адардта. — Ох-х, цал хатты бауайдзжф кодтон жрдзы конджн, уаих фжуа! Уалдзжг жмж фжззжджы бжсты жгас афждзы джргъы куы уаид хуым кжнын жмж тауыны фадат, ужд, жвжццжгжн, мжнжй амондджынджр зжххы цъарыл лжг нж разынид...

Ереджиау хурме скасти Уасо еме фехъер кодта:

Уæууа! Ныхæстыл фестæм, Генджо, уæлæ хур акъул ис.
 Гутон ифтындзын афон сси.

Цырд лæппуйау фестад йæ бынатæй, трактормæ схызтис æмæ йæ бынаты бабадтис. Галтæрæджы сæр нал хъуыдис зæронд гутондары, фæлæ æз дæр йæ фарсмæ слæууыдтæн. Гутоны армы бæсты рулыл ныххæцыдис æмæ йæ цæстытæ гутонвæдмæ сарæзта, æз æй мæ хъуыдыты куыд сныв кодтон, раст афтæ.

Æнæнхъæлæджы Уасойы цæсгоммæ фæкомкоммæ дæн. Æнхъæл дæн, гутоны зарæг та кодта зæронд гутондар, æз æмæ Морæ афтæ бирæ кæй уарзтам æмæ æз ардæм кæй тыххæй æрбацыдтæн, уыцы зарæг.

Фæлæ тракторы гыбар-гыбурæй нæ хъуыстис Уасойы хъæлæс, æниу мæ зæрдæмæ уæддæр хæццæ кодтой гутоны зарæджы æхцон зæлтæ.

– Цæр, мæ зæронд гутондар, цæр, дæ гутоны зарæджы æмбæрц...

РÆМОНТЫ Геор

УЫДТА ДЫ МА ИСБОН

* * *

Хъездыг нем не 'взиды ледзегей, Не нем кены – «Уе сефт – меней» – ертхъирен. Йе куыст цей монцме уед уезегей? – Мегуыры дзыхъхъей ма уа схизен Ирен.

* * *

Нæ заман, ды бирæгъау карз сырд дæ, Фæкæуæн дыл цас ис, фæхудæн!.. Йæ фæндты тыгъды тæхæн базыртæ Дæ фыдæй – цъыбыртты сыгъд удæн.

* * *

Уж удмаржг – кжй улжфы, кжй тжлфы, Кжй ницы хъом ын – судзгж хъызт, жнтжф... Поэт кжй хъуыддаг саразы йж цжфыл, О, уымжй джр ыл хорз сжмбжлы цжф.

* * *

Сойбыл къждзилных хицауж куры:
– Хиз мж хжрамжй, фыджй мж жмбжхс!
Хицаумж алкжд лжгъз жвзагжй дзуры,
Æмж йж фжнджгтж алырджм – лжгъз.

* * *

Ч. Ф.

Ехх, цас уарэт де истон, Йе цас хъарм, йе – рис!.. Уыдте ды ме исбон, Уыдтен ез де ис... Цы феде? Æз риссын: Цемен ме де цух? Цы феде? Де исыл Куыд исыс де къух?!

* * *

«Мæ хъыджы ма бацу!» – йæ усы Фæдзæхсы алы бон Хуырым. «Нæхи дзы бахизæм!» – кæм кусы, Фыдудæй тынг ыстъæлфынц уым.

Уæвгæ æз бахаудтæн йæ хызы, Æмæ мын ацагъта мæ рыг: «Кæй никуы бацыдтæ мæ хъыджы, Мæнæн уый мардæрцыдау – хъыг!»

* * *

Ужйгжнжг рауайы жмбалжй, Вжййы йж ржхуыст судзаг, арф... Ыскжсы хжйржгбаджн малжй Хуыцауы бжрзонд баджн – арв.

* * *

Бæлвырд цы зонай, уый дзурын – жнцон. Мж иу зонгжйж фехъуыстон жржджы: Æвзаржм царды ужржхы зындон, Æвжллад-жнцой – ингжны уынгжджы.

2009-2012 азтæ

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

ЦАРДÆЙ ИСТ НЫВТÆ

ДЫМСДЖЫТ*Æ Æ*М*Æ* ДЫМСТЫТ*Æ*

жрды мжйты Терчы был, Иссжйы цыртдзжвжны джлбазыр цы фжз ис, уырджм жрбаласынц, дымсгж батуттж кжй хонынц, ахжмтж. Иу жхсжрджс-жстджсаздзыд лжппутж сж электрон тыхжй ныддымсынц, жмж уыдон уайсахат дыуужужладзыгон хждзжртты йжстж авжййынц. Иужн дзы кжфхъуындары сжры хуызжн ис. Гъемж бжрзонджй ныллжгмж схъжлжй фжкжсы. Сабитж йж джлхъуырмж сбырынц жмж сжхи джлжмж рауадзынц, гжппытж, туллжччытж фжкжнынц йж джлфждтжм, фырцинжй тыртынатж фестынц.

Иубон тыхджын дымгж рацыд, арв жваст ахъулжттж, хъуамж тжрккъжвда ныккалдтаид. Леппуте айте-уыйте нал акодтой жмж кжфхъуындаржн йж дымстуадзенте цестыфетъебертме фегом ластой. Исдуджы берц рауадаид, афте кафхъуындаран йа сар галиуырдам гæзæмæ фæкъул, стæй гуырыл æрхаудта. Уалынма буар жнахъжнай дар арламагъ, анхъырдта. Ноджы йыл лаппута цалдерей бацыдысты, «ернай йе кодтой», жмж ма кжфхъуындаржй жртж-цыппар минутма айдагъ царм аззади. Дымсагдымстуадзаг тырынта йа арбамбырдта кодтой жмж, йж быны цы егъау кжттаг тыд уыдис, уым жй жрбатыхтой.

Ныр кæфхъуындар тымбылтæй хуыссыди хъæбæр асфальтыл, мард уæлмæрдтæм хæссынæввонгæй сынтыл куыд фæхуыссы, афтæ. Æмæ æваст мæ зæрдыл æрбалæууыдысты уырыссаг дзырдбæстытæ: дутый авторитет, дутая величина, дутый пузырь.

Паддзжхтж, императортж, президенттж, генсектж-йедты хабар джр уый хуызжн у: куыдджр бжрзонд къжлжтджыныл жрбадынц, афтж сж сж фжсдзжуинтж цыбыр ржстжгмж адымсынц, жмж сж кжфхъуындартж кжнж жнджр истытж рауайы. Растджр зжгъгжйж та, нж дарджытж, нж уромджытж свжййынц, хуртж-мжйтж-стъалытж сж фжкжсы. Людовик Цыппжрджсжмыл йж дымсджытж цы ном сжвжрдтой, уый-ма хъуыды кжнут: Къарол-Хур!

Фæлæ иуахæмы царды тымыгътæ базмæлынц. Нынкъуысы бæрзонд къæлæтджын, æмæ паддзах-император-президент-генсек дымст кæфхъуындары хал ахæры. Дымсджытæ та дымстуадзджытæй агæпп ласынц.

2012.11.08

ДОЙНАГ ДУРТÆ

Исчи мæ куы бафæрса, æмдзæвгæтæ фыссынæй уæлдай ма цы хъуыддагыл хæст дæ, зæгъгæ, уæд ын æнæкъуылымпыйæ дзуапп ратдзынæн: «Уарзын дуртæ». Иудадзыг сæ агурын денджызгæрæтты, Терчы былты. Æмæ бафиппайдтон иу хъуыддаг: денджыз дæр æмæ Терк дæр æнусон тох кæнынц, хæхтæй цы къæрттытæ рахауы, алмасийау цыргъ тигътæ кæмæн вæййы, уыдонимæ. Цæмæй стымбыл, слæгъз уой, уый сæрвæлтау денджыз æмæ Терк сæ удæй арт цæгъдынц, хойынц сæ кæрæдзиуыл, уилынц сæ, æууилынц сæ, сæ комыкъулты сæ раппар-баппар кæнынц. Æмæ сын бантысы: хохы къæрттытæн сæ тигътæ баихсийынц, æнусон хъеллауы, рахау-бахауы кæрæдзи æнгæс свæййынц.

Дуртæ дзурын куы зониккой, уæд-иу сæ бæллæхы хабæрттæ ракæниккой, фæлæ... Æрмæст сæ мынæг уынæр, сæ дзыгъалмыгъул, куы та сæ гыбар-гыбур фæхъуысы дæлдонæй.

Дойнаг дурте...

Додойаг дуртж...

Ней сын ирвезен се залымей, се тираней - ДОНЕЙ.

Адæмæн сæ залымтæй, сæ тирантæй куыд нæй ирвæзæн, афтæ. 2012.03.11

ЦАРДЫ ТЫХХÆЙ

«Жизнь прекрасна и удивительна» (Маяковский). Уæлдайдæр дын Хуыцау мæнæ ахæм æвæджиау бон куы балæвар кæна, уæд:

Дж хъжбысы — уарзон, дж къухы та — нуазжн. Дыууж стыр хжзнайы, куыннж сын и уарзжн! Куы — нуазжны былтж, куы — уарзоны былтж... Дж зжрдж дзжнжты йж монджгтж уадздзжн...

Фæлæ дæ чемы куы 'рцæуай, æрвылбоны хъуыддæгтæ дæ ногæй куы аууæрстытæ кæной, уæд дæм Есенины ныхас растдæр фæкæсдзæн: «Устал я жить в родном краю...»

2012.21.07

* * *

«Расты цæв, æмæ зылын сбæрæг уа». «Дон раст къæцæлы аласы, зылын баззайы». Генералиссимус Сталин ацы ирон æмбисæндтæ искуы фехъуыста æви нæ — мæгъа, фæлæ Советон империйы сæргъы куы лæууыд, уæд раст адæмы цæвын æмæ цæгъдын йæ куыст кæй скодта, уый алчидæр зоны. Æвæццæгæн, уыцы æвыд-дывыдоны дуджы æфхæрд чи нæ баййæфта, ахæм бинонтæ нал баззад.

Айразмæ ныффыстон, ме 'фсымæр Мухарбеджы мын æнаххосæй куыд æрцахстой, хæрз æрыгонæй йын йæ цард куыд фехæлдтой, уый тыххæй. Фæлæ мæ фыд Мæхæмæт (йæ мад æй Гæбыска хуыдта, æмæ йæ æнæхъæн хъæу дæр ахæм номæй зыдтой) дæр æвыдæй нæ баззад уыцы фыдазты. Хæсты размæ иуцасдæр фæкуыста Беслæны нартхоры комбинаты арæзтады. Кæддæр ын йе 'вдисæндартæй иуы бакастæн, молотобоец у, зæгъгæ. Саби уыдтæн æмæ цæмæй æмбæрстон, уыцы дзырд цы амоны, уый? Фæстæдæр базыдтон: куырдадзы кусджытæй сырхзынг æфсæйнаг егъау дзæбугæй чи фæхойы, уый уырыссагау хонынц молотобоец.

1940 азы ме фыдме фесидтысты хестон комиссарадме еме йе арвыстой аренхъахъхъенег ефседтем. Хест ей ереййефта Хъырымы зеххыл. Хецыд Украинейы еме Кавказы. Нехиме сыздехти 1945 азы (енхъелден, апрелы), уыдис ем Сырх Стъалыйы орден еме цалдер майданы. Хесты фесте куыста Бруты — тракторты колоннейы бригадирей. Уед арех уыдысты «Универсал»-тракторте еме-иу ме фыд йе 'мкусет Тыбылаты Илушеиме уегъд рестег ерыс кодтой, уыцы трактор йе раззаг целхытей уелдер чи сисдзен, ууыл.

Зарынме дер хорз арехсти ме фыд, уыдис ын цъехснаг хъелес. Иухатт нем Кесебиты Митя дыууе 'мбалиме сембелди Бруты. Ме фыд не херз сыхаг Кокуаты Гаселме (йе 'цег ном — Хасмел) федзырдта, еме уазджытиме фейне цалдеры куы анызтой, уед зарынте систой. Ахем аив хъелесте сын уыд, еме сем мах, сабите, хъусыней нал ефсестыстем.

Кафынмæ та уæлдай дæсныдæр уыди мæ фыд. Нæ хъæуккаг Цомартаты Созыхъимæ-иу хъазты куы сæмбæлдысты, уæд-иу къах-къухтыл кафгæйæ ерысы бацыдысты, æмæ сæм адæм циркмæ кæсæгау кастысты.

Зарджытæ фыссын дæр фæлвæрдта мæ фыд. Йæ хорз æмгар, нæ хъæуккаг, хæсты быдыры æрыгонæй йæ зынг кæмæн бахуыссыд, уыцы лæппуйыл скодта зарæг. Лæппу уыд Æлдаттатæй, йæ ном – Быдзе. Ныхæстæ дæр æмæ музыкæ дæр куы срæвдз сты, уæд нæ фыд мах, йæ цыппар фырты, йæ цуры сбадын кодта æмæ нын ныллæг хъæлæсæй зарын байдыдта. Зарæджы мотив хъарæджы хуызæн æнкъард уыд æмæ æваст мæ зæрдæйы ныххауди. Фæстæдæр-иу æй мæ фыд æмгæрттимæ бадты азарыди, фæлæ йын йæ ныхæстæ дæр, стæй йæ мелоди дæр ныффыссæг нæ фæцис æмæ рохуаты баззад...

Ахсгж та цжй тыххжй жркодтой мж фыды? Уалдзжг уыд, жмж аджм сж цжхжраджттжм зылдысты. Не 'рваджлты идждз ус Лизжмж фжкжсжг нж уыд — йж сжрыхицау Хъуырман хжсты быдыржй нал разджхт, жмж сылгоймаг колхозы джр куыста, стжй йж йе 'нахъом сидзжрты хжссын хъуыди. Мж фыд ын йж ужззау уавжр уыдта. Иу бон сихорафон йж бжх раласта жмж йын мж хистжр жфсымжр Хасанбегимж йж цжхжрадон бахуым кодтой. Сахатжй фылджр нж бафжстиат сты. Фжлж раст уыцы ржстжг тракторты колоннжмж райкомы фыццаг секретарь Кучиты Евдокимы цы хжйржг жрбахаста. Мж фыды йж куысты куы не 'рбаййжфта, ужд загъд-замана самадта. Уждмж мж фыд джр фжзынд жмж йын бамбарын кодта: нж колхозы хуызджр кусджытжй иужн, жнахъом сабиты маджн йж зжххы гжппжл кжй бахуым кодтон, уый тыххжй мын хъуамж бузныг зжгъай, ды та мын алывыд калыс.

– Алывыдыл нæ баззайдзæни дæ хъуыддаг. Ахæстон, ахæстон – дæ бынат! – йæ цæсгом сырх-сырхид афæлдæхти секретарæн æмæ йæ рог машинæмæ бахызти.

Кучийы-фырт йж дзырджн хицау разынди. Цалджр боны

фæстæ Хуымæллæгæй (уый Даргъ-Къохы районы центр уыди, нæ хъæу дæр уыцы районмæ хауди) телефонæй æрдзырдтой Бруты хъæусоветмæ, Хъодзайы-фырты ахæстонмæ рарвитут, зæгъгæ. Мæ фыд йæхи арæвдз кодта. Нæ хистæр æфсымæр Мухарбег ахст уыд, уый кæстæр Хасанбег та хæдзары нæ разынд, æмæ мæн цæуын бахъуыд йемæ. Цыдыстæм фистæгæй (Брутæй Хуымæллæгмæ æртæ километры йеддæмæ нæу). Куы схæццæ стæм, уæд мын мæ фыд афтæ, ды, дам, кæрты фæлæуу. Йæхæдæг къантормæ бацыд. Иуцасдæры фæстæ рахызт, æнæдзургæйæ йе 'фсæддон рон райхæлдта, радта мæм æй, стæй афтæ бакодта: «Нæхимæ-иу зæгъ, ма тыхсут, Хуыцауы фæндæй ам бирæ нæ фæуыдзынæн».

Куыд фæзæгъынц, уæнтæхъил æмæ сæргуыбырæй рараст дæн ме 'нæуынон бæстыхайы кæртæй.

Ахжстонжй мж фыды арвыстой Тжмискъмж: ахжм уыд ужды хицжутты политикж – кусжг къухтж кжм нж фаг кодта, уырджм жппжрстой ахст аджмы. Уыдоны лжвар фжллойж аржэт цыди социалистон къазарма. Фжстжджр мж фыды раивтой, Беслжнжй Дзжуджыхъжуы 'хсжн жфсжнвжндаджы 11-жм километр кжй хонынц, уырджм. Уым зылдысты халсартж жмж дыргъбжлжстжм. Сжрды йж мж хистжр жфсымжр Хасанбегимж бабжржг кодтам, жмж нж йе 'мкусджытж харбызжй хорз федтой.

Мæ фыд æндарæны фæцис афæдз. Куы рацыд, уæд Бруты бирæ нал ацардыстæм. 1952 азы нæ бинонтæ алыгъдысты Мыртазатæм (Кæсæг-Балхъары республикæ). Уым мæ фыд 30 азæй фылдæр фæкуыста хъæды хæдзарады трактористæй. Амарди 1985 азы рæуджыты ракæй.

2012.13.08

* * *

Дыууж 'мж ссждз азы размж нж зынгж ахуыргонд Бзарты Руслан газет «Аджмон Цждис»-ы афтж фыста: «Отказ от родного языка осложняется рядом сопутствующих явлений. Ведь русский язык, на который переходят неофиты, это вовсе не великий и могучий язык русской культуры. Это его ущербная, обнищавшая, искаженная тень. Язык межнационального общения с необходимостью унифицируется, упрощается, становится едва ли не общеупотребительным жаргоном. Такие проблемы

характерны для всех языков мира, получивших широкое распространение.

Примитивный язык, который большинство говорящих на нем осетин считает русским, способен удовлетворить лишь низшие, утилитарные потребности. Он не проникает в языковые сферы, хранящие ценности духовной культуры и нравственности русского народа. Мир, воспринимаемый на таком языке, усечен и уродлив» («Адæмон Цæдис», № 3, август 1990 года).

Ууыл цыппар азы чысыл хъуаг куы рацыд, ужд «Литературная газета» джиппы рауагъта уырыссаг поэт, тжлмацгжнжг жмж философ Владимир Микушевичы интервью. Жмж сцымыдис джн: иуцасджр жнгжс рауадысты сж хъуыдытж Руслан жмж ацы авторжн: «Я считаю, что русскому языку нанесло страшный урон то обстоятельство, что он был языком, "межнационального общения". На этом языке писались диссертации, вырастали поколения интеллигентов, не знающих ни своего языка, ни русского. И вот тот язык, на котором писали в газетах, произносили обкомовские речи, стал оказывать давление на русский. Ужас в том, что он похож на русский, не будучи им» («Литературная газета», 08.06.1994).

Иттег раст ныхесте!

Еппетей тынгдер та мыл цымыдис уый бафтыдта, еме, хибар рæтты цæргæйæ, хицæн нациты минæвæрттæ уæвгæйæ, дыууж ахуыргонды уыцы иу проблемжйыл кжй сдзырдтой. Проблеме та ахем у, еме хауы раздеры Советон Цедисы, стей абоны Уересейы Федерацийы еппет адемтем дер. Кандидат, доктор кæнæ æндæр исты ном райсын йæ сæйраг нысан камжн сваййы, уыдон науката на фазхуыр канынц, фала жрмжстджр наукон терминтж. Амж «эрудиттытжй» агжпп ласынц. Са фыстыта сын куы касай, уад дзы да сар сдзагъалта уыдзжни: хъуыдыйы мур дзы не ссардзынж хжснагжн, уыйхыгъд дзы алыхуызон терминте, фыдыздыхт дзырдбестыты елхынцъыте – херх. Ахем галиматьяты авторте херз енцоней кандидатта, докторта, профессорта, академикта кай сваййынц, уый иу баллах у. Дыккаг та: фасивады хъомыл канынма бавналынц. Гъемж та кжс жмж «эрудиттытжн» сжхицжй ноджы «эрудитдер» кандидатте, докторте, профессорте, академикте февзарынц на цастыты раз.

Ныртжккейы Уересейы ахем «ахуыргендте» седетей ны-

майгж не сты, фжлж жрдзжтжй. Уыдоны тыххжй фыста йж ржстжджы Дмитри Лихачев: «Главный враг науки — наукообразность. Главная опасность наукообразности — в ее "близости" к науке». Жмж ноджы: «Простая демонстрация эрудиции в научной работе — пошлость и безвкусица («ерундиция»)».

2011.09.10

* * *

Адеймаг цардей ахсджиагдерыл ницы нымайы, афтемей цардей фервезыней ахсджиагдер ницы ис.

2012.23.12

* * *

«Адеймаген цал цестомы ис, уал леджы у», – йехицен зердете евердта дыдзестом.

2013.11.02

АВТОБИОГРАФИ

Аз райгуырдтан, Заххы къорийыл аппатай егъаудар цы баста у, уым. Цард-царанбонты мема амдзу кодтой Советон Социалистон Республикаты Цадисы Гимн ама зараг «Широка страна моя родная». Аз дан рухсы хъабул. Махи зонынхьом куы фадан, уадай фастама мын Фыдыбастайы фатагта ма зонды, ма тугдадзинты уагътой рухс. Рухс уыди ма царанхос, ма цинты цин, ма удлаууан, ахъардта ма буары алы чыраджы дар. Фатагта карадзи ивтой, рухс та ивылд анарынцойа, парахатай, ма фалтарай алкай фаг дар кодта, радауай нын ай лавардтой барзондылбадаг таучел хицаутта.

О, мах рухсей хаст фелтер стем, рухсы буц хъебулте. Фидены рухс мады ехсырау уыди не дарег. Не сау серей не урс серме уымей фецардыстем.

Фæлæ Хуыцауы сконд дунейы, æвæццæгæн, æвидийгæ, уæлеисгæ-бынæйахадгæ ницы ис. Фидæны рухс дæр иуахæмы æваст айсæфт, атад, æрбадæлдзæх – схардз æй кодтам. Растдæр зæгъгæйæ та, нæ хицæуттæ хæдзардзин нæ разындысты, æмæ нæ фидæнæн йæ бынæй рухс суагътам. Цæвиттон, сонт-монты

гомгæрццæй, гаффуттæй аззадыстæм. Æмæ абон нæ ном – бынхортæ-рухсхортæ. Цæмæй цæрæм, уый нал ис, æмæ талын-джы хилæм куырмæджы. Нæ сæр баййæфта, кæддæр Байрон йæ фыны цы æвирхъау нывтæ федта, уыдон: Хурты Хурзæрин ахуыссыд æмæ:

Цы фæуой адæм? Нал сын кодта бон, ысхъомпал ысты, удаист сыл бафтыд, кæддæры монцтыл ауыгътой сæ къух, сæ тарст удтæ сæ армы хæсгæ, ризгæ, куывтой Хуыцаумæ, агуырдтой æххуыс... Лæгъстæтæгæнгæ бандзыг ысты дуртау.

Фæдисхъæр систой мæргътæ дæр, сæ уастæй ыскъуыди зæрдæ, базырсастæй зæхмæ ызгъæлдысты. Дзыназгæ-ниугæ сырдтæ тыгуыртæ кодтой, кæлмытæ тыхстысты кæрæдзиуыл, нæ уыд сæ бон хæцын, æмæ сæ адæм ахстой æмæ хордтой. Бæстыл фæтых, фæуæлахиз и Хаос. Æххормаг хæст ыссыгъд, æмæ йæ тугæй æлхæдта алчи хус къæбæр, сырдау æй æхсыдта искуы хибар ран хæлæфæй. Лæджы зæрдæйы амардæуыд уарзт, йæ бæсты баззад иу хъуыды: Мæлæт.

2012.16.12

* * *

Цæрукъаты Валодя-иу арæх ракодта йæ хъæуккаджы кой. Хæстæй, дам, куы сыздæхт, уæд фæсивæдæн æдзух йæхицæй æппæлыд æмæ дам-иу йæ ныхас афтæ райдыдта: «Æз кæм уыдтæн, уым ничи уыд». Ацы хъуыдыйадæн дыууæ хуызы бамбарæн ис. Фыццаг: æз хæсты цы æвирхъау зынтæ бавзæрстон, ахæмтæ ничи бавзæрста. Дыккаг: æз цы къудзиты æмбæхстæн, уыдон афтæ арф, афтæ æвицыд уыдысты æмæ, Нарты кадджыты цы Тархъы Сындз ис, уый сæ рыджы дæр нæ фæзындаид.

Фашизмимж хъазуатон хжсты фжудыл ржхджы джс жмж жртиссждз азы рацжудзжн, уждджр ын йж архайджыты хъуыдджгтж паддзахад нжма банывыл кодта. Жижг лжджыхъжд чи

равдыста кжнж гадзрахатжй чи цыди, уыджттж джр, жвжццжгжн, жххжстжй ничиуал равзардзжни.

Нæ хуыздæртæ тохы быдыры баззадысты, а дунейыл сын æппæтæй зынаргъдæр сæ цард уыд æмæ йæ снывонд кодтой сæ Фыдыбæстæйæн. Фæлæ сын сæ бинонтæн цы хæрзты бацыди паддзахад? Йæ хæдзарыл дзæбæхæй чи сæмбæлд, уыдон дæр хæсты архайджытæ уыдысты. Æрмæст ам дæр æнæ «фæлæ»-йæ хъуыддаг нæ цæуы. Фæлæ дзырд «архайæг»-æн дыууæрдæм æмбарæн ис знаджы ныхмæ сыгъдæгзæрдæйæ, æхсарджынæй архайдтай, йе та æрдзæй тæппуд разындтæ æмæ дæ сæр бафснайыныл архайдтай.

Бар-жнжбары мж зжрдыл жрлжууыдысты персайнаг разагъды поэт Саадийы ныхжстж, ныффыста сж иу 700 азы размж: « Æ цж-гжлон бжстжйы хуысгжйж чи баззад, ахжм жвжджиау дугъжттж бирж ис. Фжлж жцжгжлон бжстжйж чи раирвжзт жмж жгас хждзар чи ссардта, ахжм къуылых хжрджытж джр дзжвгар ис».

2013.12.01

* * *

«Российская газета»-йы (2013.11.01) бакастæн Сергей Степашины ныхæстæ: «Коррупцию можно победить, если изменить сознание людей».

Иттег раст зегъы Нымайен палатейы разамонег. Феле Уересе ныртекке ахем евирхъау уаверы ис, еме йын йе адемы зондахаст аивынен десгай азте не, феле седегай азте хъеуы. Еме уедме та цы 'рцеудзен, уый дунескенег Хуыцау йеддеме ничи зоны. Уересе дунейы раззагдер бестеты тагъд кей нема баййафдзен, уый уырысы дзырддзеуге легте раджы бафиппайдтой. Николай Языков 1824 азы ныффыста «Элеги», еме дзы ахем ренхъыте ис:

O! долго цепи вековые С рамен отчизны не спадут, Столетья грозно протекут, — И не пробудится Россия!

Йæ иннæ «Элеги»-йы та (уый дæр уыцы аз ныффыста) ноджы зæрдæрыстдæрæй дзуры:

Пред адской силой самовластья, Покорны вечному ярму, Сердца не чувствуют несчастья, И ум не верует уму.

Я видел рабскую Россию: Перед святыней алтаря, Гремя цепьми, склонивши выю, Она молилась за царя.

2013.12.01

ÆРМÆСТ ТÆХГÆЙÆ ФИДАУЫР

Бицьоты Грис йж уацмыстжй иу афтж рахуыдта: «Цжргжс тжхгжйж фидауы». Фжлж жз ацы маргьы ноджы фидауц-джынджржй федтон. Майржмы мжйы нуджсжм бон сихорафонмж жввахс Хохы Санибайы арв асжст уыди. Комы дымжгжй дымдта, жмж хъжужн йж хуссарварс хъжджхгжд ржгъты сжрмж мж цжст ацахста сау жнджрг. Змжлгж нж кодта, раст цыма цавддур уыди кжнж йж цавжрджр жрвон тыхтж байтыгътой. Дымгжмж йе 'ргом саржзта, афтжмжй дыууж минуты бжрц базыртыгъджй фжлжууыд егъау тъыфыл цжргжс. Стжй жвиппайды джлжмж, кжрджгмж, йжхи жржппжрста дурау. Бирж ржстжг нж рацыд, афтж та йж ногжй ужлджфы ауыдтон, жрмжст ацы хатт, разджрау базыртыгъджй, джрдтыл зылд жмж «арвжй зиллжччытж скъжрдта зжхмж...»

Ай-гъай, йæ фидауцтæ бирæ сты цæргæсæн. Фæлæ йын сæ адæймаг арæх байсы. Цæвиттон, куы йæ æрцахсы æмæ йæ къалатийы куы баппары, уæд йæ базыртæ ауындзæгæй аззайынц, ницæмæнуал æй фæхъæуынц. Хуыцау ын тæхынæн кæй ратты, уыдон ын адæймаг байсы. Æмæ цæргæс йæ фидауцæй дæр æнæхай фæвæййы, цард дæр ын ад нал фæкæны.

2012.24.08

ФЕМБЖЛД ТЕРЧЫ БЫЛ

Хурхжтжны мжй. Сусхъждтж дидинжг калынц, жмж ужлджф мыды ад кжны. Цалджр дидинжджы жртыдтон жмж Терчы был жрбадтжн. Иуафон жрыгон мад йж къаннжг чызгимж мж ржзты жрбацыди. Чызг жрлжууыд жмж мжм кжсы жнжсымжй. Жнхъжлджн, дзурын нжма зоны, хжрз саби ма у. Жвжццжгжн ыл мж боцъо цымыдис бафтыдта, жнджр мжм

цемен ныджджих. Мад йе иу зонгеиме ныхестыл феци. Ез чызгме дидинджытей иу бадардтон. Уый ербауади, райста йе еме йе мады цур ерлеууыди, меней йе цест не исы. Стей йе урс цикъе худ систа, ме цурме та ербацыд еме мем ей детты. Цы йе 'мбехсон, еваст фекуыддер ден, цы акодтаин, уый нал зыдтон, стей йем дзурын, бузныг, уадз ей дехицен, зегъге. Не йе райсдзынен, уый куы бамберста, уед мын ме дидинег зехме фехста. Евеццеген, фетергай: ома ез де левар куы райстон, уед ды меноныл цеуылне ервессыс?

Къæмдзæстыгæй мæ ныууагъта Терчы был, æнæнтыст макуы фæуа!

2012.19.06

ФЕМБЖЛД СЖУМЖРАЙСОМ

Калоты Зауырбеджы ном чи хæссы, уыцы уынгыл райсомæй фæцæуын мæ куыстмæ. Мæ размæ фесты ацæргæ ус æмæ дыууæ сабийы: иуыл цыдаид дыууæ азмæ æввахс, иннæуыл — æртæ азы бæрц. Кæстæр кæуы, æмæ йæ ус сабыртæ кæны. Сæ цурмæ куы схæццæ дæн, уæд сабимæ рæвдаугæ хъæлæсæй дзурын: «Мæнæ дуду чызг, коккатæ нæ хъæуы». Йæ къух ын райстон æмæ йæ мæ хъуынджын уадулыл æруагътон, дзурын ын, æз гино дæн, зæгъгæ. Чызг дын æваст куы фенцаид. Кæсы мæм, æвæццæгæн, хъуыды кæны, ай чердыгон гæды-гино у, зæгъгæ. Фæрсын æй:

- Ирон чызг дæ?
- Нæу ирон, къуыдайраг у! æваст фæхъæр ласта стырдæр чызг.
- Æмæ къуыдайраг ирон нæу? бахудтæн æз. Дзæбæх ут, зæгъгæ ма сæм мæ къух батылдтон æмæ мæ фæндаг адардтон. Хинымæры та сагъæс кæнын: ацы пицыхтæ нырма зæххæй уæлæмæ куы нæма зынынц, уæд сын чи асагъта сæ лæппын зонды, «ирон» æмæ «къуыдайраг» хицæнтæ сты, зæгъгæ, ахæм æнæсæрфат хъуыды?

СУ ДУН-ПОЙЫ МОТИВ

Алы ныййар α джы д α р ф α нды х α д-зонд α м α х α рз α гъдау к α ст α рт α сх α омыл к α нын. Ф α л α , м α х α д α г зондджын к α й уыдт α н, уым α г ссг α с бир α р α дыдт α α руаг α тон м α царды.

Ныр ме ереджиауы хорзех фецис, еме ме удей арт цегъдын, цемей ме фырттей рауайа гуымыдза, хуырым едылыдзефте. Уед маст еме тухите цы сты, уый не зондзысты еме енцоней райсдзысты Рестзерде Амалхъом Елдертты кадджын-радджын ном.

2012.20.08

БÆЛЛИЦ

Фæстаг азты мæ иу райдзаст бæллиц æнцой нал уадзы æмæ йæ хъуамæ сымахæн дæр схъæр кæнон: гъæй-джиди, зæгъын, ирон адæм куы бавдæликкой æмæ се скæсæйнаг сыхæгты – цæцæны æмæ мæхъхъæлы – куы бафæзмиккой! Уыдонæн сæ сылгоймæгтæ 10-гай – 15-гай сабитæ арынц. Æмæ сæ хæдзæртты, сæ кæртыты, горæтты æмæ хъæуты уынгты иудадзыг азæлы зæрдæрухс лæппын удты цъыбар-цъыбур.

Махжн нж сылгоймжгтж арын нал зонынц жви циу – хжйржг, ды йж базон. Уыйхыгъд нж бонджынтж давжггаг жхцатжй 10-гай – 15-гай галуантж аразынц алы кжмтты, алы хъжуты. Ермжст сын сж миджг саби нж, фжлж мжлдзыг джр не ссардзынж: мжлдзыг джр ждылы нжу – афтид бынжттжм нж быры.

Афтæ цæрынц, гъе, дзæнæтау рухс бæстæ Кавказы æртæ сыхаджы: цæцæн, мæхъхъæл æмæ ир. Цæцæн æмæ мæхъхъæл арынц, æмæ сæ мыггаг бонæй-бонмæ бæзджындæрфæрнджындæр кæны; ир арыны бæсты аразынц, æмæ сæ мыггаг бонæй-бонмæ тæнæгдæр-мæллæгдæр кæны...

Гъе-гъе-гъей, ирон! Кæд бынтон куырм æмæ гоби-къуырмакъуытты нæ бадæ, уæд дæм фехъуысæд-бахъарæд дæ Хуыздæры удаист фæдисхъæр: «Цы уыдзæн нæ фидæн, нæ фæстаг?!»

2012.05.03

ГАККУЙЫ КАТАЙ

(Ефсенты Хасаны ныхестей фыст)

Советон хицаудзинад куы 'рфидар, уæд хохбæсты цæрджыты агитаци кæнын байдыдтой, быдырмæ ралидзут, зæгъгæ. Стырдыгуйраг Тургиты Гакку дæр йæ бинонты къорды раласта СырхДыгурмæ. Коллективизацийы рæстæджы адæмы колхозтæм лæгдыхæй тардтой. Чи нæ куымдта, ууыл та-иу кулаччы ном ныххуырстой, æмæ-иу йæ бынат сси Сыбыры бинаг къæй. Гакку хорз æмбæрста, æхсæны хуым дурæппарæн кæй у, стæй иумæйаг дзыккайæ хицæн сир хуыздæр кæй у, уый æмæ æд бинонтæ фæстæмæ йæ райгуырæн хъæумæ алыгъди. Фæлæ коллективизацийы дзæмбытæ хæхты цъассытæм дæр баххæссыдысты: Стыр Дыгуры дæр колхоз аразынмæ бавнæлдтой.

Иу бон Гакку хъжуы лжгтимж бадт жмж афтж зжгъы:

– Хорз адæм, ам дæр та нын цæрæнбынат куы нал и, Бæтæйы фыртты бон ныл куы акодта. Кæд ма ацы большевиччытæй мæ сæр мæрдтæм фесафон! Фæлæ мæ хъустыл æрцыди, уым дæр, дам, Ленин колхозтæ аразы.

2012.05.03

* * *

Англисаг драматург Бен Джонсонме ис пьесе «Уыди хейрег, еме дзы сарезтой херег». Йе сейраг хъуыды у ахем: адем уыйберц фелитой систы, утеппет цестфелдахен мите базыдтой, еме делимонте се цуры рыг дер нал калынц. Евзонг хейрег Паг тынг беллы йе райгуырен делдзехбестей (зындоней) уелзехме ссеуынме. Фенды йе фесгуыхын еме Хистер Сайтаны уырнын кены, ауадз ме еме адемей ме зердейы фаг фехъаздзынен, зегъге. Ме бестейен дер, дам, исты пайда ерхессон. Хистер Сайтан ыл не ууенды еме йын дзуры, ныры дуджы адем менгард, хин митем, хуызы цеуынме, сайынме афте десны систы, еме се де хуызен хъуымыздзыхте ницы хуызы афеливдзысты, се цардыуаг, дам, ныддызгъуымте, фыдракенд еме, дам дзы хорз кередзийе раиртасен нал ис, ивддзегте, дам, кенынц.

Хистæр Сайтан фæстагмæ сразы Пагы фæндыл, ауагъта йæ Лондонмæ иу боны æмгъуыдæй. Æмæ цæхджын сайд æрцыд жрыгон хжйржгыл: жвирхъау удхжрттж бавзжрста, аджм ын йж хжйржджы ном зжгъын кодтой. Фжстагмж ахжстоны смиджг, хъуамж йж жрцауындзой. Фжлж йын жххуысгжнжг фжцис, жмж тыхтж-амжлттжй раирвжзт. Аджмы 'хсжн стыр бжллжхты куы бахауд, ужд жм фжсмон жрцыд жмж куры Бжстыхицаужй, ацы фыджвзаржнты бжсты, дам мын фжлтау мж бжрны бакжн рувжстж ифтындзын, бон-сауизжрмж гуымыдза сжгъты дуцын, жлыгжй бжнджнтж бийын, фжхты миджг жлхойж дон хойын, хызжй тымыгътж ахсын, айчы хъузгжй денджыз жвгжнын. Ахжм царды бжсты, дам, фжлтау мин азы жхсжнчъытж хиздзынжн. Жцжг зындон, дам, джлдзжхы нж, фжлж мжнж ам, ужлзжххон дунейы, куы ис...

Пьесжйы автор цардис жвдджсжм жнусы (400 азы размж). Ужджй арджм аджм фыдджр йедджмж хуызджр кжй нж фесты, уый, жвжццжгжн, гуырысхойаг никжмжн у. Джонсоны уацмысы хжйржг бацжуы аджймаджы цармы жмж жмбжхстжй аразы йж хъуыдджгтж. Абон та аджймаг бацыди хжйржджы цармы жмж йын йе 'наккаг митж авд-авды фылджр фжкодта, жргомжй, жфсарм, худинаг цы у, уый нж зонгжйж, сайы, давы, стигъы, мары, стжй агуры жмж ссары амжй-ай ногджр, ифтонгджр мадзжлттж уыцы жбуалгъ митжн.

- Ныр тынг тæссаг у, цæрæгойтæ дæр адæмы фæзмын куы райдайой, уымæй, дзырдта мын æрæджы мæ иу зонгæ, стыр ахуыргонд.
  - Уый та куыд? фарсын ай аз.
- Куыд куы зæгъай, уæд ма мæнæ хуымæтæджы микро-буаргъæдтæ райс. Зæгъæм, гриппы вирус. Мах æй æнæ микроскопæй уынгæ дæр нæ кæнæм, фæлæ, дам нæм уый иудадзыг йæ цæст дары. Цæстæй æмæ хъусæй та афтæ ифтонг у, æмæ, Къостайы загъдау, «авд хохы фæстæ мæгатæ хос куы фæкæрдынц, авд дæлдзæхы бын дзынгатæ сынæр куы фæцæгъдынц», йе 'мбæлттæн сæ уæд фæдзуры. Гъемæ, мæ лымæн лæг, адæймаджы фæлитой, гадзрахат митæ йæ зæрдæмæ афтæ тынг айста, афтæ адджын ын фесты, æмæ сæ фæзмын байдыдта: куы маргъы цармы бацæуы, куы хуыйы, куы цæй, куы цæй... Цæвиттон, алы аз дæр йæ хуыз аивы, дзыхъхъынног фæлысты нæм æрбахъуызы æмæ бæстыл былар бафтауы, хосгæнæг ын хос нал фæары. Йæ цъаммар митæй адæймаджы цæрмыстыгъд бакодта, дæлвæдуæлвæд дзы ницыуал ныууагъта...

Мæ зонгæ ахуыргонды ныхæстæ мæ дисы бафтыдтой, иуцасдæр мæ бон дзурын нал сси. Фæстагмæ мыл мæ цымыдис фæтых, æмæ та йæ афарстон:

- Æмæ цæрæгойтæ иууылдæр, вирустау, адæймаджы фæзмын куы райдайой, уæд Хуыцауы скæнгæ дуне цæмæ 'рцæудзæни?
  - Уый æрмæстдæр Хуыцау Йæхæдæг зоны.
     Æз лæгмæ хъахълзыхæй кæсгæйæ баззалтæн.

2013.11.04

ЖРЫХЪУЫСТОН...

Стырбританийы премьер-министр Дэвид Кэмерон, дам, бардзырд радта, бестейы сейраг сахар Лондоны еппет уынгты, кусендетты, скъолаты, заводты, фабрикты, организациты, херендетты, дуканиты немтте цемей фыст цеуой англисатау не, феле ИРОНАУ. Ахем уынаффе цемен рахастай, зегъге йе куы бафарстой, уед, дам, премьер дзуапп радта: «Хъуаме ныл ебузны ном ма сбада. Ереджы Кавказы уыдтен. Цегат Ирыстоны-Аланийы сейраг сахары уынгты феразилбазил кодтон еме дзы алкем дер уыдтон англисаг фыстыте. Гъеме кед иретте Дзеуджыхъеуей англисаг сахар сарезтой, уед мах дер хъуаме нехи уезданей равдисем, хъуаме сын исты хорзы бацеуем — Лондоней саразем ирон сахар емейыл северем йе рагон ном — Леууендон».

Бардзырды ноджы амынджуы: Англисы парламенты цы дыууж палатжйы ис, уыдон джр се 'мбырдты куыдфжстжмж хъуамж дзурын райдайой иронау. Депутаттж цжмжй аланты байзждджгты жвзаг базоной, уый тыххжй къордгжйттжй жрвыст цжудзысты Туркмж. Цжмжн? Уымжн жмж Турчы цжржг иржтж дзжуджыхъжуккаг иржй хуызджр бахъахъхъждтой сж маджлон жвзаг.

Р. S. Хъус-хъусжй нем ерхецце, Кэмерон, дам, йехедег дер ирон у, йе 'цег мыггаг – Комирон (ома ирон коймаг), феле йын ей англисаг евзаг аздыхтыте кодта, еме йе мыггаг фе-Кэмерон.

2012.28.04

* * *

Мæ иу зонгæ афтæ дзураг уыди:

- Уæд мæ ингæнмæ ныккæс... $\pounds$ з дæр дæ цуры куыд лæууон, афтæмæй.

2013.08.04

* * *

Æвзаджы деформаци – нацийы уды деформаци. 2000.09.05

* * *

«И стал осел скотиной превеликой». Ома, дам: «Уæлбикъон хайуан басгуыхти нæ хæрæг».

1998.24.11

* * *

«Мæсты куы нал кæнон, уæд æй зонут — зæронд кæнын байдыдтон» (Aндре Xид). Eз ныр зæронд лæг дæн, фæлæ раздæрæй тынгдæр мæсты кæнын. Уый куыд æмбаргæ у? Eвæццæгæн, Eндре Eид раст нæ загъта.

2001.03.08

* * *

« Жз уарзын чысыл адамты. Жз уарзын чысыл ныманда. Дуне фервазын кандзан адамы чысыл хай» (Андре Жид). Иунаг кадджын Хуыцау загъад, цамай дуне фервазын каной ма ирон адам!

2001.08.01

* * *

Бæстæйы телеканалтæ, радио, газеттæ фехъусын кодтой: Амырык Уæрæсейы банымадта, базарадон экономикæ кæмæ ис, ахæм бæстæйыл. Æмæ Уæрæсейы разамонджытæ фырцинæй хæрдты хауынц. М. Касьяновмæ бакæсын диссаг уыд: йæ худын тыхтæ-амæлттæй урæдта. Раст мæнæ æртæаздзыд сабийы армы къафеттын уасæг (петушок) куы фæсадзай, уыйау сæ зæрдæтæ цины æвдылынц.

Уæу-уæй, уæу-уæй, уæу-уæй...

2002.10.06

Ноль жмж Дун-дуне хжрз халдихтж сты. Тымбыл. Афтид. 2003.15.08

«ЗМИС БЫДЫРÆЙ» - «ОАЗИСМÆ»

Æлгъ кæуыл кæнын, иу ахæм зонгæимæ хидыхъусыл хæрхæмбæлд фестæм. Нæ дыууæйæн дæр цæугæ уыди сахары центрмæ. Æндæр ран фембæлгæйæ, чи зоны, мæхи исчердæм фæтылиф кодтаин, фæлæ ам æнахъинон уавæры бахаудтæн: бар-æнæбары нæ фæндаг баиу, растдæр зæгъгæйæ та, хид нын æй баиу кодта. «Лидзæн» нал уыди мæнæн дæр æмæ мæ зонгæйæн дæр. Йæ къух ын æнæбары райстон, æмæ фæрсæйфæрстæм цæуæм хиды сæрты. Уыцы дыууæ минуты цы хъизæмар бавзæрстон, ахæм мæ фыдгулæн дæр мæ зæрдæ нæ зæгъы: дзуринаг дæм мацы уæд, æнæдзургæйæ та куыд! Туджджынтæ куы не стæм... Гъемæ цалдæр дзырды тыхтæ-амæлттæй сæппæрстон. Уый дæр, ай-гъай, бæллиццагдæр уавæры нæ уыд: иттæг стыр зынтæй дзы цыдæр гуылмыз мыртæ схауд.

Уалынджы, — ме Сфæлдисæг, табу дын! — сæр фæцæвæн бынатыл фæхæст дæн: паркмæ бахизæнмæ бахæццæ стæм. Ехх, цы бæлд æм кодтон, Терчы сæрты, æрдуйын хидыл цæуæгау, цалынмæ цыдыстæм, уалынмæ!..

– Мæнæн мæнæ ауылты цæугæ у, – загътон «ме 'мбæлццонæн» æмæ змис быдырæй æваст оазисмæ, ома паркмæ, мæхи уыцы иу æппæрст бакодтон.

«Фервæзт лæг!»

 Φ æлæ мыл сау мылазон аурæ йæ пырх акалдта, цæрынæн ма мын цы кадавар рæстæг баззад, уымæн, æвæццæгæн, фагæй фылдæр у!

Оазисы иуцасдæр мæ чемы æрцыдтæн æмæ Елбыздыхъойы пьесæйæ фыййауы ныхæстæ («Дзæгъæс-дзæгъæс! Мæ тæригъæд фæхæсс!») мæ зæрдыл æрбалæууыдысты. Чысыл сæ фендæрхуызон кодтон æмæ дзы рауади:

О хид, о хид! Мж тжригъжд фжфид! Мæ кусæнуатæй — æртыккаг уæладзыгæй — æрхызтæн дыккагмæ: паддзах дæр фистæгæй кæдæм фæцæуы, уырдæм, зæгъын, бакæсон. Куыддæр тыргъмæ бакъахдзæф кодтон, афтæ айхъуыстон кæйдæр хъæр-ныхас, згæ дзæнгæрæджы зæлангау хус, æбæркад дзымандытæ. Хæстæгдæр бацыдтæн. Стыр уаты — бирæ адæм. Иу бæрзондгомау лæг дзурыныл баифтындзæг, дзæхст ласы æнæрынцойæ, куыд фæзæгъынц, гилдзауæрст æм нал и, цæугæдоныл доныкъус калæгау згъалы, гъæйтт кæны. Рахызти Беслæны бæллæхы койтæм, стæй йæ сæйраг куыстмæ бавнæлдта — зæвæттæ сдæрынмæ: «Определенные силы, рвущиеся к власти, занимаются очернением нашего уважаемого президента, добиваясь его досрочного ухода с поста руководителя республики...» Æмæ ноджы: «Главной целью всех, кому дорога судьба многонационального народа Осетии, должна стать борьба за единство, единство и еще раз единство во имя нашего настоящего и будущего...»

Æвзаг, дам, алырдем дер тасы. Æме куынне! Хицеутты сдерынме чи тасы, арехсы, уыцы 'взаг лехурынме дер къаддер кем сарехсдзени: «Те, кто выступают за отставку президента республики, зарабатывают себе политический капитал», – иу джиппыуагъд дзырдлесентей байдзаг и стыр уат.

«Ай дымысдæр демагогты ахстон у æви циу?» — ахъуыды кодтон хинымæр æмæ туалетмæ бахызтæн. Хъусын дзы æнахуыр уынæртæ. Мæнæ нæл гогызтæм хъæрæй куы сдзурай, æмæ куы ныддыгъал-дыгъул кæной, ахæм æнахъинæгон хъæр-хъæлæба... Рабæрæг: унитазмæ дон фемæхст æмæ цыма фыцгæ кæны, уыйау йæ пæлхъ-пæлхъæй не 'нцайы, арауы къултæ, уромæг æй уромын нал фæразы. Кæд дзы, мыййаг, дæлимонтæ гуыпп-хъазт сарæзтой...

 $\pounds$ ведза, цард ахем парадоксте-параллельтей фидауы: цавердер карьередзау оратор уым, залы, абухы, ам, къахбынаты, та – унитаз.

Уым дзжнгждатж – рждзжгъд, Ам сын Унитаз – жмдзжгъд.

2005.10.02

* * *

2011 азы газет «Аргументы и факты» йæ цыппæрæм номыры джиппы рауагъта Уæрæсейы Паддзахадон Думæйы спикер Б. Грызловы ныхæстæ: «Мы, русские, хотим жить в дружбе с

другими, но эта черта не присуща другим национальностям". Федерацийы бæрзондылбадæг хицау ахæм ныхæстæ кæм кæны, уым ма иннæтæй цы домдæуа? Æмæ Грызлов иунæг нæу – сæнтдзæф Жириновскийæ дæр иу æмæ дыууæ хатты не схауд æнæсæрфат, ардауæн дзымандытæ.

Гыццыл адæмтæм национализм кæд фæзыны? Стыр адæмтæ шовинистон схъæл митæм куы рахизынц, уæд!

2011.07.04

* * *

Ацы аз «Московские новости»-йы 19-жм номыры фезынди уац: газеты кусег хъахбайты (проституткеты) «нанаиме» куыд фембелди, цыте федта, уыцы «нана» йын цыте радзырдта, уыдетты тыххей. Гъеме хъахбайты «нана» уацхессеген еппелегау акодта, хохаг чызджыте дер, дам нем ис — Ирыстоней, Дагестаней, ехца, дам, евзер не кусынц, се бинонтен дер, дам, еххуыс кенынц. Еме а. д.

Æниу... Дарддæр ма дзурин, фæлæ, цы йæ 'мбæхсон, фидисæй тæрсын. Исчи мын куы зæгъа: «Мæскуыйы хъахбайдæттæм цы ахæццæ дæ, уæхи Дзæуджыхъæу дæр ахæм "кусæндæттæй" хъуаг куы не 'ййафы, уæд? Сыхаг республикæты нæлгоймæгтæ дæр ма сæ мондæгтæ исынмæ сымахмæ куы цæуынц! Уæ цъæхæйрæгъæд чызджытæ æмæ лæппутæ паркты, скверты, уынгты бон-сихорафон уæ фындзы бын цы митæ кæнынц, уый та?..»

Æниу... Ирон бинонты цард фехæлд, æмæ фæнды фæдис хъæр кæ, фæнды бирæгъау ниу! Бинонтæ та æхсæнады, паддзахады бындур кæй сты, уый иу æмæ дыууæ зонды лæджы нæ загътой алы рæстæджыты æмæ алы бæстæты. Мах паддзахад та йæхæдæг бацархайдта бинонты цард заууаты уавæрмæ æртæрыныл. Хистæр-кæстæр нал и, алчи йæхи фæнд тæры...

Мах иннæ нациты 'хсæн лæмæгъдæр разындыстæм, змæст заманты фыдæвзарæнты, тыхтæрæнты нæхи бынтон æнæбонæй равдыстам, нæ рагон низ хæлæг нын нæ базыртæ акъуырдта, æмæ се 'ппæты разæй мыггагыскъуыд куы фæуæм, уымæй фæллойаг у.

Фараст жмж цыппарыссждз азы размж нж разагъды лжг Цжлыккаты Ахмжт фыста: «Из осетинского обихода худинаг исчезает... Обычай перестал поспевать за жизнью. Вот где начало гибели худинага». Абон худинагæн йæ кой, йæ хъæр дæр нал и. Фæтк, уаг, æгъдау, æфсарм... Нæ бæстæйы уыдæттæ нымады не сты...

Ениу... Ениу... Ениу...

Фжнды фждис хъжр кж, фжнды ужларвмж ниу...

2007.01.06

* * *

Андрей Платоновме ахем ныхас ис (1927 азы фыст): $^{1}/_{_{3}}$ людей не работает, а глядит на работающих.

Ныр та афтæ у: адæмæн сæ цыппар хайæ æртæ нæ кусы, фæлæ, чи кусы, уыдоны фæллæйттæй сæудæджер кæнынц. 2005.03.03

* * *

Сахаты 'рдæг уынджы фæдæн æмæ дзы федтон цалдæр æнахуыр нывы. Горькийы уынгæй базарырдæм (Фрунзейы уынгыл) куы ныххызтæн, уæд иу хæдзары кулдуармæ æрбазылд урсурсид «Волгæ-31». Рахызти дзы иу дыууиссæдзаздзыд лæг. Æз фæкомкоммæ дæн салонмæ. Раззаг бадæнтæн уыд... америкаг тырысайæ цъæрттæ. Дунейы номдзыддæр паддзахад сæрыстыр кæмæй у, бæрзæндты кæй хæссы, уыцы намысы символыл цавæрдæр гæмхетт йæ чъизи фæстаг барджынæй æрæвæры... Уæлахиздзау!..

Уырдыгжй иу жртиссждз метры ныууадтжн жмж та — мжнж ног ныв. Ужлгоммж хуыссы саукъозо расыг лжг, фондз сардзинмж фындзыхуынчынж ныццжвы йж хъжхъхъаг смагсмог.

Ацыдтæн уырдыгæй. Иу егъау фыййау куыдз пæлæхсар бæласы зæнгмæ басмыста, стæй йæ фæстаг къах фæхъил кодта æмæйыл бацъыртт ласта...

2002.06.08

* * *

«Пыль мертвых слов пристала к тебе. Омой свою душу молчанием» (*Рабиндранат Тагор*). Замманай фæдзæхст нæ графомантæн.

2002

* * *

Ленин загъта: «Интеллигенция — не мозг нации, а г....» Гитлер загъта: «Интеллигенция — это отбросы нации». Ацы дыууæ лæджы удхæстæджытæ уыдысты æви цы? 2003.21.08

* * *

«Дæрзæджытæ конд лæг». (*Къозаты Хазбийы ныхас*). 2004.11.09

* * *

Кæддæр Евгений Баратынскиймæ бакастæн ахæм хъуыдыйад: «Смерть поэта есть общественное бедствие».

Ирыстоны та куыд у? 1937 аз цавæр бæллæх схонæм? Нæ арын ныхæстæ.

Æниу нæ цæстыты раз куыд фесæфти Секъайы ингæн? Æвæццæгæн, нæ цæстытæ æмырæхгæд сты!

Гадыйы лаппынта!...

2008.13.07

* * *

Цард нын æрвылбон нæ разы цы нывтæ авæры, ахæмтæ, уæллæй, ницавæр фыссæг æрымысдзæни. Нæ сахары стыр уынджы Бæстæзонæн музейы цур гыццыл, тæнтъихæг æмæ къуылых ус (æнхъæлдæн, фæсхохæй æрбалидзджытæй) стъолтыл чингуытæ фæуæй кæны. Абон фæскуыст ууылты мæ фæндаг ракодтон. Иу бæрзонд бæзæрхыг лæджы баййæфтон чиныджы сыфтæ фæлдахгæ. Иуафон уæйгæнæг йæ цурмæ бацыд æмæ йæм дæле уæлæмæ дзуры:

– Не згинай книга, када купиш, тада згинай!

Лæг æм цыдæр æнахъинон каст æркодта бынмæ æмæ чиныг йæ бынаты æрæвæрдта æнæдзургæйæ.

2008.23.04

ÆМВÆЗАД

Кæддæр нæ фысджытæй иуæн йæ аиппытæ йæ цæстмæ бадардтон – сыгъдæгзæрдæйæ мæ фæндыди, цæмæй сæ фервæза æмæ раст фæндагыл æрлæууа. Уый та бавдæлд æмæ нæ иумæйаг

зонгжтжн рахъаст кодта, Ехсар, дам, мж йжхи жмвжзадмж жржппарынмж хъавы, фжлж йын дзы ницы рауайдзжн.

Амж иттег раст загъта: жцегей дер ужлиау жмвжзадме схызт ацы лег: хицеутты федджитехессегей кусын байдыдта. Хицеуттен та, цы зегъын ей хъжуы, берзендтыл сты се церенте, се хетенте, се куыст, се дзаджджын фынгте еме се федджите. Аз, Къостайы загъдау, леппуйе редиаг уыдтен. Аниу зерондей дер стыр зонды хицау не сден: енхъелдтон, ме коллегейы хицеутты делбазырей делеме ерсайдзынен. Феле мыггагме фесмонгонд феден. Ацы лег йе сонты бонты дер хицеутты федджите рахесс-бахесс кенынме беллыд, ермест йе рухс беллиц йе риуы арф ембехстей дардта. Чи зоны, ецегей дер хорз у хицеуттиме емдзехдон уевын: искемей кене дын истемей тас куы уа, уед та федджите дер хъуыдыйаг сты...

Гъемæ, цард уын фестон, мæ хуртæ, лæг йæ хицауы фæдджитæ куыд фæцæйхаста, афтæ йын æз йæхи фæдджи æривæзтон. Ме 'нæуаг ми йын, ай-гъай, йæ тъæнгтæ ацагъта. Æвæццæгæн мæ хинымæры æлгъитгæ дæр ракодта.

Ныр ацал-ауал азы мæ зонгæ литераторимæ фæйнæ æмвæзадыл нæ царды бонтæ тонæм: уый, йæ бонæй уа, уал-л-лæ уæле, æврæгъты хæдфарсмæ хурæй йæ мондæгтæ уадзы, æз та, мæгуыр мæ бон, мæнæ ам, дæлæуæз, Иры дзыхъхъы, лæзæрын æмæ бар-æнæбары Хайямы ныхæстæ мæхицæн гуым-гуым кæнын:

Аучше кости глодать, чем прельститься сластями За столом у мерзавцев, имеющих власть. 2004.05.05

Æ3 ТА – УЫРЫССАГ

1999 азы уыдтжн Тжмисчъы санаторийы. Литературон изжр саржэтон фжлладуадзжг аджмжн. Бирж фждзырдтон ирон жвзаджы сжфты уавжрыл. Нж ныхас куы ахицжн, ужд мжм иу 45-аздзыд лжг жрбацыд жмж афтж:

- Æз дæн Беслæнæй. Мæ мад дæр, мæ фыд дæр ирæттæ сты, æз та - уырыссаг (иронау цъæррæмыхстытæй дзырдта).

Джихей кесге йем баззадтен. Кед де, зегъын, ирон уевын тынг фенды, уед уе бинонты редыд сраст кенен ис. Рафезмыдтон ын К. Паустовскийы ныхесте: «Человек, равнодушный к родному языку, — дикарь. Он вредоносен по самой своей сути, потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа». Кед де, зегъын, ахем дикарь-хъеддаг уевын не фенды, уед де бон бауыдзен де мад, де фыды 'взаг базонын. Ермест хъеуы фидар фендон.

Фала йам цыма ахам фандон на разындзани...

Цас систы, жвæдза, йæ мад дæр, йæ фыд дæр ирæттæ кæмæн сты, йæхæдæг та уырыссаг чи у, уыдон!

«Нæртон фыдæлты фидиссаг бындартæ!»

2003.11.09

МÆ БÆЛЛИЦ

Æрæджы нæ сахары сæйраг уынгыл уæлæмæ сцæйцыдтæн, æмæ кинотеатр «Октябрь» хæлдæй куы федтон, стæй мæм сомихаг аргъуаны дыууæ цъуппы æмæ, Къостайы уарзон Аннæ Попова кæм цард, уыцы хæдзары тымбыл сæр райсомы хурмæ тыбар-тыбургæнгæйæ куы разындысты, уæд цинæй амардтæн. Æмæ мæ зæрдæйы æваст иу цырен бæллиц фегуырди: гъæйджиди, Дзæуджыхъæуы хицауад цы фыдынд бæстыхайы бады, уый дæр æмæ уым дæлæмæ цы зæронд цæрæнтæ ис (Евгений Вахтанговы хæдзарæй фæстæмæ!), уыдон дæр кинотеатры хал куы ахæриккой æмæ сын сæ бынæттæ быгъдæгæй куы ныууадзиккой! Уæд, æвæдза нæ сабыр проспект йæ къабæзтæ парахатæй аивазид. Æмæ нæм уалæ бæрзонд Арвыкомæй арвы табуйаг комулæфтимæ æрвыгхуыз рухс ивылынтæ сисид.

2013.22.05

ДЗУАПП ХÆЛАРЫ КУРДИАТÆН

Хъайтыхъты Геор-иу литературон изæрты йæ эпиграммæтæ арæх каст, æмæ-иу сыл адæм тынг фæхудтысты. Иу ахæм æмбырды та дзуры, педагогон техникумы, дам, мемæ иу лæппу ахуыр кодта, йæ ном Федыр, æмæ, дам мæ баййардта, алкæй тыххæй

куы фыссыс, уæд дæ рагон æрдхорды цæмæн ферох кодтай. Гъемæ, дам, æз дæр мæнæ ахæм рæнхъытæ ныффыстон:

Нал базыдтон Федыры, – Иувæрсты фæраст. Ме 'мбал цыма федылы, Афтæ мæм фæкаст.

2011.09.10

МАРТЪИ ХУДÆГÆЙ МАРДИ

Мартъи... Афæдзы мæйтæн се 'нахъинондæр, сæ фæлитойдæр...

Цыппар боны размæ уæлдæфы температурæ +26 градусæй фæуæлдæр. Фынддæсæмы дымгæ, Секъайы загъдау, риуыгъдтытæ систа æмæ йын дыууæ боны банцайыны хъомыс нал уыди, стæй нын йæ армы æвæджиауы лæвар æрхаста: мигътæй нын нæ арв айдзаг кодта. Знон фæссихор сæлфынæг рацыд, æхсæвы та митхæццæ къæвдамæ рахызт. Абон температурæ у 00 градусы. Ахæм метаморфозтæ, гъе.

Суцца, фæлдурæджджын мартъи адæмыл худæгæй марди, кодта айуантæ, хынджылæг... Мигъ ныл пъæззыйау æрбадти, арв ныл æрныллæг, æрмынæг.

Дымгæ, фыд-зыкъуыр, ысмæсты, фаджыстæ, бырæттæ змæста.

Дымгæ бырæттæ, фаджыстæ хаста æмæ сæ æгъатырæй адæмы цæсгæмттыл цавта, ома æндæр аккаг не стут. Гъа, æнæхъола, æнæчетар, æнæджелбетт ничитæ, кæд уæм уæ фæлхæрттæ, уæ хъылматæ бафснайыны фаг æрхъуыды дæр нал ис, уæд! Ууу-у! Уе 'нæфсис уæцъæфтæ кæм байдзаг кæнут, уæ фæллад кæм фæуадзут – кæрт уа, уынг уа, быдыр уа, хох уа, хъæд уа, уыгæрдæн уа, уæлдай уын нæу – алкæм дæр уæ чъизитæ рæдзæгъдтæй ныууадзут, æмæ схъуына, скæлм, сысмаг вæййынц! У-у-у! Гъа, уæдæ, гъа! Уæ цæсгæмттæ дæр ацы бырæттæй сыгъдæгдæр нал сты! У-у-у-уæуу-уæуу-уау!..

Касын дымгайы авирхъау митам ама дзурын: «Хорз, ма

хур дымге, адемы раст ефхерыс, феле уарте уыцы пелехсар сусхъедте та цы аххосджын сты? Сау еме урс целлофан дзекъулты фаринте сыл саударен еме састы нысаны тырысатау цы ацауыгътай?.. Цеуылне исты дзурыс, Галегоны дзегъелхетег тырын? Еви "у-у-у" еме риуыгъдтыте кеныней уелдай ницы зоныс?»

2013, 18, 03

P.S. Ацы рæнхъытæ ныффыстон 18 мартъийы. Газет «Аргументы и факты — Северный Кавказ»-ы та бакастæн мæнæ ахæм хабар: «В стране скопилось уже 90 млрд тонн отходов. Эта цифра ежегодно увеличивается еще на 3 млрд, сообщил В. Путин на совещании по вопросам переработки отходов» (« $Au\Phi$ — Северный Кавказ», апрель 2013, № 16).

2013.18.04

АРВЫ ЧЫЗГ

Ацы чызн канд йæ мидбылты нæ худы, фæлæ йæ мидцæстыты дæр.

Ис арвы айдæн...

Ис арвы дуар...

Ис Арвы ком...

Ис арвы 'рдын...

Ис арвы рухс...

Ацы чызг та у Арвы чызг. Йæ мидбылты æмæ мидцæстыты иунæг бахудтæй мæ саудалынг, уазал зæрдæ уайсахат айдзаг рухс æмæ тавсæй.

Æниу мæ зæрдæ цы! Дуне æгасæй дæр йæ хуыз скалдта ацы чызджы дзæнæтон рухс æмæ уæздан тавсæй!

2013.20.06

ХЪÆЦМÆЗТЫ Азæ

ФЫН

Ме 'дзард æфсымæрты ном дзы арын

Дысон, цыма, фыны иу агъуысты адемы 'хсен бадтен, ма курдиат, ма лагъстайан дзуапма жихъжлма кастан... Ма кастар афсымар цы фаци, цы бастам фацыди?.. Кед искуы йехицен хуыздер цард ыссардта, хъецдзынен ме мастыл, ме рыстыл... **Е**нхъелме кесдзынен... Феле кед едзухъомей искуы ыстыхсы, ис хиуоней - енехион. Мыййаг, кед фецуды, фекелы, еме мем йе хъерзын не хъуысы. Цы фаци, цы кодта?.. Мыййаг мын кед уый дер на хъусы ма кауын... **Еви кед не рынчын**, на усгур афсымар Рубены факодта уый дохтырма искуы... Ма боныл, гыцци са куы фена, жнжнхъжлжджы сыл куы амбала искуы, ужд та мын йж хъаржг ма зардайы уидагта къахдзен, ыскъуындзен... Иронвендаг азжлдзжн дардыл, ма боныл, ма боныл...

HÒI TÆ/IMAU,TÆ

Алексей ГОГУА

EAAHÆ

Радзырд

Мах лæгæй-лæгмæ Аргивскæйаг Еленæйы тыххæй схæцдзыстæм, Æмæ нæ дыууæйæ чи фæуа уæлахиз, чи нæ разына тыхджындæр, Уый Еленæйы бакæндзæн йæ уатмæ, æппæт хæзнатæ дæр фæуыдзысты уый.

«Илиада». Ертыккаг кадаг

Æхсæв-бонмæ тымыгъ йæ абухынæй нæ банцад. Фисынмæ цæвæг уарын бедрайæ калæгау кодта. Хæдзары къултæ æмæ ма суанг тохынайы рагон сæгтæ дæр æрæхсадта.

Арвы жрттывд, тыхджын гжржхтжгжнгж, рухс кодта хуыдалынг жхсжв. Арвы ферттывджй-иу хждзжртты урс къултж фжзындысты жмж та-иу мжйдары уайтагъд фжстжмж жрбайсжфтысты. Арвы нжрын ахжм араугж гуыппытжй хъуыст, цымаиу къждзжхты фжрстжй жнжхъжн фжхстж фескъуыдта жмж сж сжрсжфжнмж 'ппжрста.

Денджыз дер бынтон сызнет. Дымге еме уыленте ремыгьтой денджызы уелцьар. Чи се тынгдер ехситт кодта, уый зын равзарен уыд. Денджызы фыцге фынчыте урс цьар севердтой доны сер. Еланейен йе хедзар цыма чидер денджызме схуыста еме йе ныртекке куы феласа, зегьге, уымей терсгейе йе нарег ефсейнаг сынтеджы йе бон бафыней не уыд. Ноджы, цыма уадтымыгь еме терккъевда кередзийен бар не левердтой, уыйау ердиаг кодтой. Се хъерей сын адеймаг тарсти. Йе фыртте денджызы кемен бахауынц тыгьдызейы, уыцы мад куыд фемарой кены, афте уыд йе уавер Еланейен дер ныр — йе зеронд уырындыхы ененцойе рафт-бафт кодта. Ныхъхъуыста-иу уыцы енахуыр мыртем, йе зерде-иу рацейтыдта фырметей, улефын-иу ын фезын, феле, йе уазал къуымы кей ис, уый йын-иу уеддер ныфсы хос феци.

Хæдзары чъылдымæй йæ хъустыл уайы, æрдзы æвирхъау миты ныхмæ йæ тала бæлæстæ æрмхæсты куыд бацыдысты æмæ куыд хъæрзынц, уый. Се 'ппæтæй мæгуырыбондæр акодта, кæрты къуымы цы зæронд фæткъуыбæлас ис, ууыл. Нырмæ дæр бирæ хъизæмæрттæ бавзæрста — урс уардингæс дидинæг ракалдта, афтæмæй йыл уалдзыгон уазал сæмбæлд, æмæ азгъæлдысты йæ дидинджытæ, иннæ хатт та йæ саджил зæнг афаз, асаст йæ иу къабаз. Æндæр аз та — дидинæг дæр ракалдта, бæркадджын тыллæг дæр радта — æмæ та сæ тымыгъ æрхоста, æмæ къалиутæ бæгънæгæй аззадысты. Иу сæрд ыл уыйбæрц дыргъ æрзад, æмæ къалиутæ зæхмæ тасыдысты, цыма искæмæ сæхи ивæзтой: аразæнтæ нæм акæнут. Уыцы зындзинæдты сæрты-иу ахызт æмæ та-иу уалдзæджы цæхæр калдта дидинæгæй. Фæлæ азæй-азмæ йæ хъару састи. Ныр дæр йæ иунæг зæнджы æвджид у, æмæ та йыл ног бæллæх сæмбæлд...

Еланæ æмбæрста: дыргъдоны бæлæстæ тымыгъимæ мæлæтдзаг хъæбысхæсты бацыдысты. Агъуысты мæнгæфсон, фæйнæгæй конд къулы æддейæ йæм хъуысти сæ хъæрзын. Алы бæлас дæр цы мигæнæг у, уый хатыдта. Йæ мидхъуыдыты алы бæласы цур дæр æрлæууы. Мæнæ йæ сæнæфсир дæр. Йæ зæрдæ ныккæрзыдта — цыма стыр уæрмы аирвæзт, уыйау бæстæ фæсабыр, уарын нал ис, тымыгъ фæсабыр, уæдæ арв дæр цæхæр нал калы, йæ нæрын фæсыкк. Æмæ Еланæ аныгъуылди уыцы æгуыппæг дунейы, фæлæ йæ цыдæр хуыдыг кæны æмæ фæтарст... Æмæ 'рмæстдæр уæд райдыдта фæстæмæ цардмæ раирвæзыныл архайын.

Боныцъехтыл дымге фесаст, ерлеметь. Ехсев-бонмейы хъиземерттей Елане бафеллад еме афыней. Фыны уыны, цыма йе фырт нырма у чысыл, йе фарсме енцад фыней кены, йе сырх-сырхид пух былтыл хиды 'ртехте фезынд. Елане хуыссены фезмелын не, феле улефын дер нал уенды — уед та сывеллон райхъал. Хуыссег ей ахсы, феле йе не фенды фыней кенын, еме хуыссег йехицей суры — йе леппуме кеса еме кеса, куыд фыней кены, куыд райхъал уыдзени, йе дзеццыте куыд байгом кендзени... Уеддер ей хуыссег уегъд не уадзы, ныббырста йе... Йехиме куы 'рцыд фыдфынты фесте еме йе цестыте куы байгом кодта, уед йе фарсме — ничи... афтид...

Цыма йын йæ риу чидæр йæ тых-йæ бонæй ныццавта, афтæ фæцис. Уыцы цæфæй фесхъиудта, ныдздзынæзта æмæ бынтондæр райхъал. Йæ зæрдæ йæхи къултыл хоста...

Иучысыл йæ фæллад ссыд, тыхулæфтытæ ныккодта, æмæ йæ цæстытæ байгом сты.

Бон æрбарухс.

- Охх, æрбабон - æз та ма хуыссæны дæн, худинаг æмæ аллайаг, ныффынæй дæн...

Рабадт жмж тыхтж-амжлттжй йж дзауматж кжнын райдыдта. Хждзары сжржй уарыны ужззау жртжхтж бынмж хаудысты жмж дурыл жмбжлдысты, жнджр бжстж ждзжм уыди, цыма афтид мигжнжны бацыд.

- Худинаг. Исчи мæ куы базона, бонрухсæй ма мæ сынтæджы дæн, уый, кæд ма æрыгон нæ дæн...

Йæ бинонтæ ма дзæбæх куы уыдысты, уыцы рæстæджыты-иу афæстиат боны рухсмæ – йæ лæг-иу цалынмæ пецы арт скодта, уæдмæ-иу Еланæ та хъарм хуыссæны йæхи раиваз-баивазыл сси.

Йæ ныййарджытимæ ма куы цард, уæд-иу тынг раджы фестаг уыд. Бон-иу нæма срухс и. Мой куы скодта, уæд ын цæрын дзæвгар фенцондæр. Бирæ бинонтæ нæ уыдысты, — лæг, ус æмæ сæ лæппу. Стæй сæ æнæфсис дæр нæ загътаис æмæ йын цæрынæн цы хъуыд...

Еланæ йæхæдæг сывæллонæй фæстæмæ тынг кусаг рахаста. Йæ бон æгуыстæй цæрын нæ уыд — кæсагæн æнæ дон цæрæн куыд нæй, афтæ. Йæ царды йæм кусынæй хуыздæр ницы каст, куыстмæ бæлгæйæ-иу фестад сæумæрайсом — цæргæ-цæрæнбонты дæр афтæ сахуыр.

 Φ æлæ ныр, йæ зæрдæ куы ныхъхъæдгæмттæ ис, йæ хъару сæттын куы байдыдта, уæд фегуыдзæг ис.

... Чи йæ зоны, дысоны уадтымыгъ цы бæллæхтæ сарæзта, уый. Йæ дзаумæттæ куы скодта, уæд йæ хус зæнгтæ – сæ нуæрттæ ныттынг сты, сæ дадзинтæ цыма æддæмæ тырнынц, йæ къæхтæ зæронд къалосты атъыста æмæ кæртмæ ахызти.

Заронд фаткъуыбалас фидар лаууыди, фала йа къалиутай цалдар асаст ама 'рзабул сты. Йа бын та йедзаг уыди цъах сыфтарта ама ардагцатта фаткъуытай.

Бæлас лæууыди æнкъардæй, фæлладæй, æдыхæй, йæ кæддæры зæнджы саст дæр нал байгас.

– Ныббыхстай та, мæгуыртæг, – фæллад хъæлæсæй, фæлæ дисгæнгæ загъта зæронд ус, бæласы æнæхъæн къалиумæ бавналгæйæ.

Йе цест ахаста керты инне белестыл дер.

Уадтымыгъы разме-иу хурмайы белесте хурме сызгъеринау ерттывтой, цы се сыфте, цы се дыргъте. Ныр сыфте алырдем фетахтысты, дыргътей дер бире еркалд, феле ма дзы беласы къалиутыл дер цыдерте ныффидар. Хур сын цы сызгъерин рухс левердта, уый арвы енахъинон митей фелыгъди, баруад.

Къжвдайж зжхх схжмпус, байдзаг бжлжсты сыфтжр жмж жрджгцжттж дыргътжй. Сжнжфсиры сыфтж иннжрджм куы жрфжлдахай, ужд фендзынж – бынырдыгжй пухбын сты. Зжххыл апырх сты фжрвы сыфтж – цыма сж ржмпжг бахордта. Алыхуызон сыфтжрты 'хсжнжй зындысты фжткъуыты сырх фжрстж, ирд бур хурматж, сау сжнжфсиры пуцжлттж, зымжгон цъжх фжткъуытж.

– Бæлæстæм рагæй ничиуал базылд æмæ цыма æмбийгæ бакодтой, уыйау згъæлы сæ дыргъ дæр æмæ сæ сыф дæр.

Бира алыхуызон тафты йа быны норста санафсиры таф – раст цыма ног сан бантыдауыд.

Еланæ ма иу хатт йæ цæст ахаста кæртыл, арф ныуулæфыд æмæ цæхæрадонмæ ахызт. Йæ къæхты бынæй дон хъарыд. Хъуынадзæф къалиткæ донæй ныддымст, æнæуд, лæмæгъ кæрдæг сæ быны фæци дыргътæ æмæ сыфтæртæн. Ам сæнæфсир тынгдæр хъыгдард баййæфта.

– Адам цыдар анахуыр систы. Йа фылдар ын даттын санафсиран, ама йын кад дахима дар ныкканан най, уаддар айс – фатаригъад кан, сафын ма бауадз уый хуызан санафсир, – йа фындзы бын хъуыр-хъуыр каны Елана.

Ацы фæззæг Еланæ сæ сыхаг æрыгон лæппуимæ баныхас кодта, йæ тыллæджы фылдæр хай йын ратдзæн, зæгъгæ. Лæппу нырма æрæджы байуæрста йе 'фсымæртæй, ног хæдзаргæнæг – цы йæ бахъыгдардзæн, ахæм сæн æм куы уа, уæд уый...

Фæлæ лæппу бавдæлд æмæ æртыдта, æрмæстдæр бинаг къалиутыл чи зад, уыдон. Знон дæр ма уыцы уæззау пуцæлттæ бурбын сыфтæрты 'хсæнты хъæлдзæгæй гудзитæ кодтой. Ныр сæ уадтымыгъ бабын кодта.

Йæхи бирæ нæ хъæуы сæн. Кæд æм мæй иу хатт фæзына

уазæг, кæнæ дæрддаг хион. Фæлæ хъуыддаг уый мидæг нæй...

Цалынмæ адæймаг æгас у, уæдмæ йæ хидæйдзаг фæллой хъуамæ дзæгъæл сæфт ма фæкæна æмæ ма бамбийой гом арвы бын. Адæмæй худинаг у, мæ тыллæг хæрзсæфт кæны, уый куы базоной, уæд. Мæ сыхаг та дзæгъæлы йæхи ахæм æнæсæрфатæй равдыста, уæд ног хæдзаргæнæг дæ æмæ дын æгайтма исчи исты дæтты, æххуыс дын кæны.

Еланæ ныуулæфыд æмæ дарддæр, сæнæфсиры гагатыл цæмæй ма ныллæууа, афтæ хъавгæ цыди.

Цæхæрадоны фаллаг кæронæй йæм разынди æрдузгонд. Хуымæтæджы æфсæйнагæй быруйы мидæг – дыууæ ингæны, æртыккагæн та дзы бынат уагъд... Быруйы алыварс дысоны уадтымыгъ схъомпал кодта пысыра, залмысыф, хæрæгсындз æмæ æндæр алыхуызон кæрдæджытæ æмæ сыфтæртæ.

Кæрдæджыты астæу федта йæхи сагъд æнахуыр зæрдæмæдзæугæ дидинджытæ: сырхытæ, буртæ, цъæхтæ...

Еланæ цавæрфæнды дидинджытæ дæр уарзы, фæлæ уæддæр уардитæ цыма йæ зæрдæйæн адджындæр сты...

Æрыгоней-иу серветты куы фецейцыд сердыгон, хур-иу дзебех куы ерендевта, еме-иу дидинджыты тефей йе алыварс куы байдзаг, уед-иу, цыфенды тагъд куы кодтаид искедем, уеддер ерлеууыдаид еме улефыд херздеф уелдеф, йе зерде-иу уерыккау кафыд еме йем-иу афте касти, цыма ныртекке йе алыварс енахуыр диссаджы музыкалон мыртей байдзаг уыдзен...

Сызгъжрин музыкалон мыртжй фжфыджнхъжл, фжлж йжмиу райхъуыстысты цъырцъыржгты цъжхснаг зарджытж. Жмж йжмиу афтж касти, цыма сайды фжци цыджр ахсджиаг хъуыддагжй.

Фæстæдæр, куы бахъомыл æмæ быдыры куыстытæ куы кодта, уæд сахуыр ис цъырцъырæгты зардыл æмæ ма йæм хорз дæр касти сæ зард. Цæмæндæр уæддæр æдзух æнхъæлмæ каст уыцы æнахуыр диссаджы музыкалон мыртæ фехъусынмæ. Иухатт æм афтæ дæр фæкасти, цыма цыдæр æнахуыр улæфт ныккодта дымгæ, уæлдæф базмæлыд, æмæ йæ цурты аленк кодта уыцы музыкæ...

Фæлæ рагæй кæмæ æнхъæлмæ каст, уыцы диссаг не 'рцыд... Æппынфæстаг сæ кæддæр фехъуыста уыцы диссаджы мырты... Мой куы скодта, уæд æнæрхъæцæй æнхъæлмæ касти сывæллоны фæзындмæ, фæлæ та-иу дыууæ, æртæ мæйы фæстæ фефтыдта. Афтæ цалдæр хатты.

Кæддæр уæддæр ын бантыст йæ сывæллоны бæрæг рæстæгмæ фæхæссын, æмæ йын райгуырди. Йæ райгуырыныл ын æртæ боны фæтухæн кодта, фæлæ райгуырд, рагæй кæмæ бæллыд, уыцы хъæбул. Æмæ йæм бахъардта – ныр фехъусдзæн йæ бæллиццаг мыртæ дæр.

Æрбахастой йем йе сывеллоны, уый керефей агуырдта мады риу, ссардта уардихуыз дзидзи, зыдей цъирын ей райдыдта, еме йем уед райхъуыстысты Еланеме уыцы 'мбисонды мырте... Гом рудзынгей йем хъуыстысты еме уыдта, дуне емхуызоней кей зары: белесте, се сыфте, кердег, еме сын хехте, арв та ферссаг кодтой, арв куыд хъырны, уый йем се 'ппетей диссагдер касти. Ембисонды мырте зеххей арвме сехи систой.

Сывæллон мады риу дæйы, æмæ Еланæ 'мбары, æхсыр куыд цæуы сабийы хъæлæсы, афтæ зæлынц адджын цагъды мыртæ дæр.

Ныр йæхимæ кæсы амондджын. Сывæллон бафсæст æмæ афынæй, сцъæм-цъæм кæны. Еланæ удæнцой арф улæфт скодта. Сывæллоны æнахуыр тæф æм цæуы æмæ ахæм хæрзад уæлдæфæй никуыма улæфыд ныронг.

Уый цавæр амонд уыд, амонд, амонд — амæндты хуыздæр! Кæд базæронд ис, хус адагау сси, уæддæр цæргæбонтæм нал ферох кæндзæн уыцы амонды ад, уыцы амонды цин бацард йæ уды рæбын мыггагмæ.

Ингенте дер безджын емберзт уыдысты хуылыдз сыфтерты цалдер фелтерей. Елане се ембырд кенын райдыдта хъавге, цыма дзы искей куы фериссын кена, уымей тарст. Сзындысты денджызы змис еме, йе уеле лыстег дуртей цы нывте уыдис, уыдон.

- О, ме 'нæбасæттонтæ! Цас уæ фæфæдзæхстон, уæхи фыдбылызæй хизут - нæ мæм байхъуыстат. Ныр ам æнцад хуыссут. Алцыдæр уæм хынджылæгау касти...

Сæнæфсиры гагатæ хуылыдз сыфтæртæй хицæн кодта æмæ сæ иуварс æвæрдта. Йæ къухтæ сæны тæф скодтой...

Гъема куыд рауади, ма лаппу, куыд... Барга дын дзырдтон,

нæ хъæуы хи размæ æппарын – афтæ дæр адæмы 'хсæнæй уæлдай хъулондæрæй зыныс. Дзæгъæлы дæ нæ сæвæрдтой зынгæ бынаты. Дзырдтон дын, дæ дзыхыл хæц, иннæтæй уæлдай дæ ницы хъæуы. Уыдон куыд кæнынц, ды дæр афтæ кæн, размæ ма тæх, дæ фæстæ сæ ма уадз. (Ома?) Ома афтæ гæнæн нæй, дæхи иннæтæй хуыздæрæй ма 'вдис. Иннæты нæ фендзысты, дæу бахъыгдардзысты. Иннæтæ хаххæй нæ ахиздзысты, сæхи хъахъхъæндзысты. Уымæн æмæ уый тæригъæд у. Адæм цы нæ уынынц, уый Хуыцаумæ хорз зыны. Хуыцау алцыдæр уыны. Уый æдылытæн дæр хатыр кæны, æнæхинтæн дæр, фæлæ адæм ницы хатыр кæнынц.

(Адеймаг алкеме куы хъуса еме терсге-ризгейе куы цера, уед уый цард у?) Гъе, ахемте уыдыстут дыууейе дер. Алчи дер хъуаме йехи зондей цера. Еппетей сейрагдер – хорздзинедте араз, адем хъуаме деу фезмой еме де фесте цеуой.

Къжйныхдзинад ужм хжццж кодта, ноджы ма-иу мжн джр стжрсын кодтат... Æз уын дзырдтон: зондджын аджймаг ивылд доны ныхмж нж цжудзжн, арты йжхи нж баппардзжн...

Ингæны къжйтæ йын сыгъдæггонд фесты. Сæ фыстытæ сын нæ кæсы, дамгъæтæ цыма цыдæрхуызон æнарæхст къухæй фыст уыдысты... цыдæр æцæгæлон... æви сæ хорз нæ уыны. Æви дзы æппындæр ницæмæн хъуыдысты уыцы фыстытæ. Фæлæ ныртæккæ иууылдæр афтæ фыссынц цыртытыл æмæ уадз æмæ уой.

Адем куыд кенынц, афте хъуаме уа. Фылдер дер не, къаддер дер не! Хорзме хонег фендетте техудиаг сты...

Зæронд ихсыд карды хуызæн армæй бавнæлдта ингæны зæхмæ, раздæр хъавгæ, стæй – уæндондæрæй. Нывы дуртæй алкæй дæр асыгъдæг кодта, дыууæ дуры дзы иннæтæй стырдæртæ уыдысты. Иу – денджызæй ист – сырхбын морæхуыз, урсцагъд тигътимæ, раст цыма хохы цъуппыл хур сæмбæлди æмæ йæ цæхæр скалди. Дур хуылыдз уыд, рæсуг, тыбар-тыбур кодта. Иннæ дур та – айнæг къæдзæхы къæртт – фæныкхуыз, цыргъ кæрæттæ, æрттиваг тæппытæ йыл. Еланæ йæ зоны, ацы тæппытæ хус дурыл тынгдæр ферттивынц.

– Мæ фырт, мæ хъæбул, – дзуры Еланæ, – сдынджыр дæ, уæддæр ма сывæллоны митæ уарзтай. Доныбылмæ-иу ацыдтæ, дуртæ-иу æруыгътай æмæ-иу сæ хæдзармæ æрбахастай. Æз дæмиу загъд кодтон, дзырдтон дын-иу: ныр дынджыр лæг дæ, адæм дæ ахуыргондæй зонынц, æмæ йæ куы базоной, дæ дзыппытæ

денджызы ссад дуртæй се 'дзаг сты, уæд дыл фæхуддзысты. Адæмы цæстытæм ма куыд кæсдзыстæм? Денджызæй æппæрст дур хуылыдзæй рæсугъддæр у, къæдзæхы дурæн та хур хъæуы.

- Нæ зонын, мæнæн дуртæ иууылдæр иухуызон сты, мæ фæндагыл ыл куы фембæлон, уæд æй мæ къахæй иуварс ассондзынæн, цæмæй макæй хъыгдара; уыгæрдæны йыл куы фембæлон, уæд та йæ сисдзынæн æмæ йæ ауæдзы сапмæ ахæсдзынæн уæд та йыл цыргъ рувæн сæмбæлд, уæд фæкъуымых уыдзæн...
  - Цæмæн дæ бахъуыдысты, мæ хъæбул, уазал дуртæ?
- Ау, не йе уыныс, иууылдер фейнехуызон сты, алчи дер дзы йехирдыгонау ресугъд.
- Æвæццæгæн... Дæуæн дæ цæстытæ æндæрхуызон уынынц? Кæд дæм не 'ппæт дæр куырмытæ кастыстæм? Уæд хъуамæ ды дæр куырм уыдаис, мах куыд ницы уынæм, ды дæр афтæ мацы уыдтаис... О, о, афтæ-иу дын дзырдтон æмæ дын æй ныр дæр зæгъын!..

Еланæ бафæллад дзуццæджы бадынæй, йæхиуыл схæцыди æмæ йæ астæу сраст кодта.

— Алчи дæр дзы йæхирдыгонау рæсугъд у дуртæй. Уæддæр мын дæхицæй аивдæр æмæ рæсугъддæр куы ничи уыди, мæ хъæбул. Фæлæ-иу куы фехъуыстон, адæм дыл дис кæнынц, цы рæсугъд æмæ хæрзконд дæ, зæгъгæ, уæд мыл-иу ризæг бахæцыд, куы дæ фæцæстдзыд кæной, уый тæссæй — мæ зæрдæ йæ зонгæ кодта — дыууæйæ дæр иннæ адæмæй æндæрхуызон уыдыстут. Уæ риуæмбæрц размæ бырстат, фæстæмæ æмæ фæрсырдæм дæр ма фæкæсын хъæуы, уый уæ ферох.

Куыд тынг мæ фæндыд, куыд тынг архайдтон уæ рохтæ уын æрцахсыныл, æрдомын уæ, фæлæ ницы мæ бон баци...

Еланæ йæ алывæрстæм ахъахъхъæдта æмæ ма хинымæр дзурæгау, бафтыдта йæ мидныхæстæм:

– Искементы, евеццеген, рестме кены ахем егъдау, феле мах искей цемен фезмем. Алкемен дер ис йехи амонд еме хъуаме ууыл фидар хеца. Адем дис цеуыл кеной, уый тессаг уаверы бахауы.

Еланæ дыккаг ингæнмæ бацыдис, уыцы зæхмæ дæр та хъавгæ бавнæлдта, цыма йæм иуварсæй чидæртæ касти æмæ уыдонæй æфсæрмы кодта, йæ кармæ гæсгæ йын йæ лæджы цыртыл узæлын нал æмбæлы, зæгъгæ...

... $\pounds$ мæ уæд ацыд цардæй, æппæт уæз дæр ме уæхсчытыл ныууагъта.

Мæ бон нæ баци сæ бахъахъхъæнын, дыууæйы дæр бамбæхсын хъуыд адæмы æвзæр цæстæй, скъаппы сæ бакæн, дæгъæл дæ дзыппы сæвæр. Дуне дын цæмæн скъуындæг? Нæ йæ зыдтай, адзал адæймаджы алыварс зилы. Чи дæ зыдта, уыдон афтæ 'нхъæлдтой тулдзæй фидардæр дæ, ды та мæнгæфсон къæцæлау æнæбон разындтæ. Æз та цæргæйæ баззадтæн. Царды уæз мæныл æрæнцади. Хуыцау мæ ралгъыста, уæ рохтæ уын уæхи бар кæй ауагътон, уымæй. Сымах та алæгæрстат размæ уæ хивæндæй æмæ мæн дæр фесæфтат æмæ уæхи дæр.

Еланæ та слæууыди, йæ астæу сраст кодта, уардийы бæндæнгонд къалиутæ сивазы, æфсæйнаг быруйыл сæ афидар кæны. Уардитæ алыхуызæттæ сты: сырхытæ, бурбынтæ, урсытæ... Фæлæ сæ Еланæйæн уæлдай нæй – се 'ппæты дæр тынг бирæ уарзы. – Цæхæрадоны сæ нæ ныссадздзынæ, быдыры дæр афтæ, уæдæ кæрты дæр нæ. Æрмæст уæлмæрды... Ацы горæтæгтæ диссаг сты, куы сæм кæсай, уæд уардитæ лæвар кæнынц усгур лæппуйæн дæр æмæ чындздзон чызгæн дæр, сывæллон кæмæн райгуыры, уыцы сылгоймæгтæн, хъæбысыдзæгтæй сæ лæвар кæнынц, сæ зæрдæмæ рæсугъд чызг куы фæцæуа, уæд уымæн.

Уæдæ Еланæйæн æппындæр никуы ничи балæвар кодта иунæг дидинæг дæр...

Цæхæрадонæй хъуамæ рахызтаид, фæлæ аджих æмæ æдзæмæй лæугæ аззад. Никæдæм кæсы, ницы уыны.

– Цы ми кæнон, мæ хъæбул, куыд ма цæрон дарддæр, уый мын цæуылнæ бацамоныс?

Ныр та йж лжгыл ахъуыды кодта. Йж фырты зианжн нж бафжржзта жмж жвиппайды жрбайсжфт. Ужды онг дзы жппынджр никуы ницы срыст, уждж ахжм карджын джр нжма уыд.

Диссаг, йæ лæджы сурæт дзы рох кæнын байдыдта. Йе 'ддаг бакаст, йæ бахудт, йæ ныхас, йæ уаг – чернилæйæ фыстытæ уарынмæ куыд сфæлурс уой, афтæ атадысты йæ сæрæй.

Цыма йæ æппындæр нæ зыдта. Æмæ зæрдæйæ-зæрдæмæ æнæуи дæр никуы аныхæстæ кодтой. Еланæ йæ лæджы хъахъхъждта, цæмæй макæй цæсты бафта.

– Йæхæдæг архайдта исты æнæуаг ми акæныныл. Уæд бинонты хицау дæ æмæ дæ сæрмæ цытæ хæссыс?

Царды, жвæццæгæн, афтæ арæх вæййы: адæм æнусы дæргъы фæрсæй-фæрстæм цæрынц, фæлæ кæрæдзи æцæгдзинадæй фаг нæ базонынц, æрмæст сæ исчи куы амæлы, уæд иннæтæ ныхъхъуыды кæнынц...

Гъемæ ныр Еланæйы дæр йæ хъуыдытæ кæдæм фæхастой, иунæг Хуыцау йæ зонæг! Калмы хæстау банкъардта, йæ фырты ингæны раз кæй лæууы, уый.

- Оуу, мæ хъæбул, мæ иунæг! Дæ мад цæй æлгъыст, цæй æнамонд фæци...

Йж хъжбул кжмжн амжлы, уыцы маджн аджмы цур кжуын не 'мбжлы. Худинаг у. Иннжтжй хъауджыджр ды джр дж сжрмж не 'рхжсдзынж, цы не 'мбжлы, уыджттж кжнын. Хъуамж зонай, иннжтж джр сж сывжллжтты Еланжйж къадджр нж уарзтой. Бирж маджлтж зонгж джр нж бакодтой, сж хъжбултж арты басыгъдысты, дон сж фжласта, жви сж баныгжнжг нж фжци жмж сын сж буар халжттж бахсыдтой... Жмж уыцы ныййарджытж аджмы жфсжрмжй сж кжуын фжуромынц...

Уæдæ дæхи мардæрцыд иннæты зындзинадæй уæлдæр ма 'вæр. Адæмы мастæй дæхи маст фæтыхджындæр кæнай, ахæм бар лæвæрд никæмæн ис.

Ацы стыр дуне дæ бар куы уаид, куы ничи дзы цæрид, хæлæггæнджытæ рудзгуытæй куынæ гузитæ кæниккой искæйты фæстæ – уæд æндæр хъуыддаг у...

(Адаймаг йа ахсджиаджы мардыл хъарай куы факауа, уадын фенцондар уыдзан!)

– Ехх, мæ хъæбул, дæумæ тынг нымады нæ уыди, адæм цы зæгъдзысты, уый. Кæй цы хъуыддаг ис, мæ мардыл кæугæ кæнон æви мæхи уромон, уыдæттимæ?! Адæм цы кæнынц, уый кæнын хъæуы, цæмæй дыл макæй зæрдæ фæхуда. Гъеуый сæ хъæуы, гъе, мæ лæппу... Раст у, дæ судзгæ цæссыгтæ ныхъуыргæ куы кæнай, уæд ныййарæджы хуылф мидæгæй судзгæ кæны, тугдадзинты туджы бæсты зилынц æмæ адæймаджы цæрæццаг нæ, фæлæ мæлæццаг кæнынц, йæ туг ын бонæй-бонмæ хус кæнынц. Ахæм маст адæймаджы никуыуал суæгъд кæны, æмæ уый дæр Бахус вæййы.

Мард байсы адеймаджы уынд, хъелес, зердеме хестег еме фелмен цестенгас еме адард веййы деуей. Ингены сыджыт та бынтон рох кенын кены леген йе ахсджиаджы.

Емж дуне афтж скъуындег вжййы, жмж дж нжджр зжхх йжхимж исы, нжджр дж арв йжхимж уадзы...

– Ехх, ацы зæхх, ацы, уæдæ дын цы 'нæфсис хытъын ис, куыд аныхъуырыс амæй-ай хуыздæрæй, æрыгонæй – ацæргæйæ сæ не 'взарыс, афтæмæй нæ адæмы хуыздæрты!..

Еланейен енеуи дер йе цестыте бахус сты, феле йын се ныр цыма едзерег быдыры дымге басыгъта еме йын ноджы тынгдер бахус сты, йе хъелес цыма фенык фестад, йе зеронд стджыте тенег цармы мидег бандзыг сты...

(Хуыздер уыдаид: феку еме де цессыгтей дехи цехс...)

Йæ бон хуымæтæджы фæкæуын дæр нал у, фондз боны æмæ 'хсæвы фæбадти йæ фырты чырыны цур – фæкасти йын, йæхи хуызæнæй мисхалы бæрц дæр цы цæсгом нал уыдис, йæ судзгæ цæссыгтæ фæныхъуырдта йæхи уромгæйæ, ныр йæ цæссыгтæ фесæфтысты, мады 'хсыр куыд æрбайсæфы йæ ноггуырд сывæллон куы амæлы, уæд...

Ахæм мастæн цымæ цæссыгтæй бауромæн ис? Денджызы доны бæрц цæссыгтæ куы фæкалай, уæд дæр? Нæй! Иу зонынджын лæг афтæ загъта: мадæн йæ бон нæ бауыдзæн æмæ уæвгæ дæр хъуамæ ма кæуа йæ хъæбулы мардыл. Ахæм хъару никæмæ разындзæн, чи йыл хъара йæхи, уый та худинаджы уавæры баззайдзæн. Ахæм маст...

Еланæ фæхъуыды кодта, æгæр та кæй афæстиат йæ маст æмæ хъынцымыл, уыдон æй ахæм гуылфæнмæ баппардзысты, фæстæмæ раирвæзæн кæцæй нал уа...

Елана ацауынма рахъавыд:

– Цей, цы уын зегьон? Ме зондме уеддер никуы байхъуыстат, уехи фенд тардтат...

Æфсæйнаг быруйы дуар сæхгæдта æмæ фæраст и, цæхæрадонæн уадтымыгъ цы фыдбылызтæ æрхаста, уыдон бæлвырддæр фенынмæ. Куы райгуырдис, уæдæй нырмæ зæхх тынг бирæ уарзы, йæхимæ куы бæласы хуызæн фæкæсы, куы та зайæгойы хуызæн – уыдоны куыд тынг хъæуы зæхх, Еланæйы дæр афтæ.

Зехх адеймаджы бафсады, стей йе йехиме айсы.

Еланæ хъуыды кодта æмæ йæ фæнд аивта: цæхæрадоныл фæстæдæр азилдзæн, ныр та уал хæдзармæ ацæуа æмæ арт скæна, кæд йе 'взалы нæ ныххуылыдз, уæд.

Нырма зæронд хъæдын хæдзары цæры, кæд дынджыр хæдзар самадтой фых агуыридурæй, уæддæр æй уырдæм йæ къах нæ хæссы, йæ ног чындзæй-иу арт кæм скодта, уыцы зæронд хæдзарæй. Ног хæдзары пец нæма уыди, стæй йæ асинтæ дæр не сцæттæ сты.

Бæзджын фæйнæг æвæрд дзы ис асинты бæсты. Еланæйæн уыцы фæйнæгыл суайын зын нæу, фæлæ йæ ногæй уыцы уынгæджы бонтæм здæхын бахъæудзæн æмæ йæ нæ фæнды. Алы къуыри дæр иухатт бауайы, хæлуарæджы тынтæ рахафы цъылынæй, рыгтæ расæрфы, амæрзы хæдзар, фæлæ дзы æрцæра, уый йæ зæрдæ нæ комы.

Хъждын асиныл суади, дуар байтыгъта жмж цыма дыуужйж джр, фыд жмж фырт, рудзынджы цур бадынц жмж денджызмж кжсынц...

Фæстæмæ йын уыцы асиныл æрхизын зындæр уыд – йæ зæнгтæй хъæстаг у.

Ног хæдзары чындзы уат дæр уыд. Йæ рудзынгæй кæсгæйæ денджыз дæр уыныс æмæ хæхтæ дæр. Еланæйы фæндыди, цæмæй хорз æфсин уа, фæлæ хъысмæтмæ æндæр фæндтæ разынд: чындзæхсæвы зарджыты бæсты сæ хæдзарæй райхъуыстысты хъарджытæ æмæ судзгæ цæссыгты гæр-гæр... Уат дæр дзæгъæлæй баззади.

Еланæйæн йæ сæр разылди, йæ цæстытæ атартæ сты, йæ хъусты цыдæр тæссаг зæлланг ацыди. Иуцъус сагъдауæй аззади, стæй йе 'муд æрцыд æмæ скарста:

- Абон жм нж цжуын ног хждзармж!

Йæ лæг-иу ын загъта, цы дзы кæныс ног хæдзарæй, дæ фæллад суадз, æндæр дæ чи схæдзаргæнæг кодта?

- Аме ма исчи бакесед! Цеуынне не хъеуы ног хедзар, мах инне адемей цемей евзердер стем?! Цеуынне хъуаме саразем ног хедзар? Не алыварсме ма акес, цы галуанте ерзылдтой адем...

Ралæууыд фæззæг. Иуахæм фæззæджы чындзы фæцæуын сфæнд кодта Еланæ. Уæд райдыдта йæ амондджын цард дæрæмæ йе 'намонд дуг дæр.

Куы бафидыдтой, уæд бæстæ дам-думтæй байдзаг. Канд лæппуйы хиуæттæ нæ, фæлæ хионæй-æддагонæй иууылдæр дис кодтой, ахæм арвыуациллайы хуызæн хорз, хæрзконд æмæ рæсугъд лæппу куыд куры уыцы дæлæмæдзыд, згæхæрд, фыдынд чызджы, зæгъгæ.

 $\mathcal{A}$ з ыл, мыййаг, нæ ныйичъи дæн, мæ хъуыдыйы кæрон дæр никуы уыдис, ахæм аивтæ лæппу мæ бауарздзæн, уый. Φ æлæ чи кæд скъуырдта йæ къахы фындзæй, кæнæ кæд аздæхта ахæм амонд?

Зонга та йа рагацау кодта, бынтон амондджын кай на уыдзан, уый.

Фæлæ йæхи афтæ дардта, цыма дзы уадиссагæй ницы ис, амонд æм æрцыд æмæ йæм смой кодта, иннæ чызджытæ куыд смой кæнынц, афтæ. Уайтагъд дам-думтæ дæр æрбайсæфтысты.

Еланæ йæ кæддæры хъуыдытæй фæцух, фæхъуыды кодта: хæдзары куыстытæ йæм æнхъæлмæ кæсынц, фосмæ дæр азилын хъæуы. Уæдæ денджызмæ дæр ныууайа, бирæ истытæ та раластаид ацы тымыгъ æхсæв. Адæм æм ныххæррæтт кæнынц, тыхджын уад куы вæййы, уæд. Раздæр чи бахæццæ уа, уый хуыздæр æрмæг йæхирдыгæй фæкæны: фæйнæгæй зæгъай, бæлæстæ, хъæдтæ, хъайвантæ, суджы лыггæгтæ.

Раздæр-иу сæ иумæ ахстой, стæй сæ-иу байуæрстой æмхуызон, æнæзæрдæхудтæй, фæлæ ныр искæй тæригъæды бацæуынæй ничиуал тæрсы.

— Мæ хъæбул, цалынмæ мæ къахыл цæуон, уæдмæ æз дæр кæндзынæн, адæм цы кæнынц, уый. Сухуммæ дæр ацыдтæн — арæзтадон æрмæг æрæмбырд кодтон, уæдæ хæдзары сæр бамбæрзыны тыххæй та дæ хицаумæ бацыдтæн. Тынг мыл бацин кодта, дæ фырты, дам, дын ничиуал раздахдзæн, фæлæ дын мах хъуамæ баххуыс кæнæм. Ды та йæ ныхмæ тох кодтай! Стыр ахуыргонд бæргæ сдæ, фæлæ царды лыстæг хъуыддæгтæ нæ бамбæрстай. Афтæ æнхъæлыс, æмæ дæу йеддæмæ ничи уыдта уыцы хæраймаг æнæраст митæ, фæлæ сæхи ницыуынæг-ницыхъусæг скодтой æмæ цардæй тъæпп хауынц. Цы ма дын зæгъон, мæ хъæбул...

Сæ дуарæй куыддæр рахызти, афтæ сагъдауæй аззад, фендзыг. Денджызмæ фæндагыл æрцæйцыд æнахуыр рæсугъд чызг, йæ алыварс цыма уæлдæф цæхæртæ калы. Кæд мæ мæ цæстытæ нæ сайынц, уæд уый æрттивы.

Аив, уæздан фадыварц. Мах хъæуы чызджытæй афтæ цæ-уын зонгæ дæр ничи бакæндзæн.

Чызг Еланейы цурме ерхецце, салам ын ратта еме дарддер аивгъуыдта, рухскалге, бесты фидауцей.

Кæддæр ма йæ федта ацы чызджы. Раджы кæддæр, раджы, фæлæ йæм йæ зæрдæ афтæ дзуры, цыма тæккæ знон уыди... Йæ фырт ма ахуыр кодта уæд. Æртæ боны æмгъуыдæй æрцыди сæхимæ. Еланæйы фæндыди, æмæ йæ хъæбул йæ фаг куы баулæфид, бирæ куы фæфынæй кæнид. Фыд хæдзары нæ уыд. Еланæ сæфсон кодта: «Гагрæмæ ацыд йæ хæстæджытæм цыдæр ахсджиаг хъуыддаджы фæдыл. Ныссагъди та кæмдæр. Æгъдау та йæ 'рцахстаид æмæ æрæгмæ цæуы, нæ йæ зоныс, цы».

Кæнæ та, иннæ хæттыты хуызæн, исты иблис сылгоймаджы къæппæджы ма бахауæд. Йæ бинонтæ дзы ферох вæййынц уæд...

Куы-иу фæзынд, уæд-иу Еланæ загъд кæнын райдыдта йемæ, цынæ-иу схауд йæ дзыхæй, фæлæ-иу æм лæг уыцы сабырæй хъуыста Еланæмæ, æмæ та-иу уæд уый дæр ныхъхъус. Ныббарста йын-иу алцыдæр.

Ныр тæрсы, йæ фырт уыдæттæ куы базона æмæ йæ фыдæн фыццагау куынæуал аргъ кæна, куынæуал æй уарза: мады маст нæ бары хъæбул...

Йæхæдæг æм ацæудзæн агурæг – базыдта йæ, кæм ис æмæ кæимæ ис, уый – адæм хорз сты, алцыдæр уынынц.

Кæртмæ куы бахызт Еланæ, уæд æй фæхъуыды кодта: йæ хъуццытæ æнæдыгъдæй ацыдысты уыгæрдæнмæ хизынмæ, кæнæ та денджызмæ дон нуазынмæ – цæхх сын рагæй нал бадардта.

Æмæ атындзыдта денджызы былмæ — хъуццытæ уым нæ разындысты, фæлæ былгæрон федта æнахуыр диссаг: тæккæ донгæрон, змис хурмæ дзæбæх кæм схъарм, уым чызг æмæ лæппу кæрæдзи расур-басур кæнынц, æмбисонды хъæлдзæг сты, сабитау хъазынц, кæл-кæлæй худынц. Чызг мадарды бæгънæг, æрмæст ыл хинайæн мидæггæгтæ. Лæппуйыл дæр айдагъ трусик. Æмæ уæд уый уæлæдарæсыл нымад у?!

Чызг-иу йæхи атыдта лæппуйæ æмæ-иу дон-дон худгæ алыгъ-ди, стæй та-иу цæхгæр фæлæууыд, цæмæй йæ лæппу баййафа, фæлæ-иу уый бон æвиппайды нæ бацис йæ рацахсын, фæлæ та-иу æй куы рацахста, уæд-иу сæумæрайсомы сатæг уæлдæфы амондджын тыхджын худт айзæлди...

Еланæ цавддурау аззади, цыма йæ арв æрцавта, афтæ фæци. Стæй размæ акъахдзæф кодта — бауайдзæф кæнын сын хъæуы, фидиссæгтæ, атæрын сæ хъæуы ардыгæй! Мæ фыдгулы цæстыты размæ ахæм ныв февзæрæд. Чызгыл дæс-иуæндæс азы куы цæуа, уæддæр хъуамæ адæмæй æфсæрмы кæна йæхи найын, ай та чындздзон чызг, æмæ ма йæм уæддæр кæсут, æнæгъдау чи у, уымæ! Йæхи лæппуйы раз рабæгънæг кодта, ноджы ма хъазгæ æмæ худгæ дæр кæны.

Аджимаг йж цжсгом куы суадза, ужд раст ахжм митж кжны, гъе! Зжгъын сын хъжуы, хи афтж дарын стыр худинаг кжй у, аллайаг хабар...

Чызг та йæхи лæппуйы хъæбысæй атыдта æмæ, хъæрæй худгæ Еланæйырдæм згъоры. Еланæ фæтарст, уыцы згъоргæ-згъорын

ей куы скъуыра еме йе сер куы ныццева. Куыд уенды афтете?!

Чызг ем ербахецце кены, феле леппу цемендер фелеууыд еме йе нал суры.

Еланæ сæм æнцад кæсы.

 $-\Phi$ елеуу, фелеуу, уерте ресугъд, ез дын ныртекке ахем ныхесте зегъдзынен, еме де хъусте аресидзысты.

Фæлæ... цыма йæ сæр дойнаг дурæй амад сисыл бацавта, уыйау йæ цæстытæ цæхæртæ акалдтой, йæ зæнгтæ фæтасыдысты Еланæйæн: лæппу, уыцы æдзæсгом бæгънæг лæппу, чызджы расур-басур чи кодта, уый кæд æмæ уыдис йæ фырт.

Елане йе дзебех нал хъуыды кены, уед сын цы алывыдте ныккалдта, уый, феле йе зердыл хорз бадардта, дыууейе дер куыд ныффелурс сты, цыма сыл арвей дур ерхауд, уыйау куыд ныхъхъус сты йе карз фидистем! Уед, евеццеген, йе хъебулен фетарст, йе фыды фендагыл куы ацеуа, еме се куы фехудинаг кена...

Чызг уыцы боней фестеме ербайсефт. Ныр йе цестытыл цы цехеркалге чызг ауад, уый йем куы фезынид! Йе серыл схецыд Елане, йе алыверстем акаст, феле никуы еме ницы...

Ныр ужджй арджм цас ржстжг рауад...

Нæ тугвæллойæ цардыстæм, кæд хъæздыгуытыл нымад нæ уыдыстæм, уæддæр хæрз мæгуыртæй дæр нæ уыдыстæм. Уазæгуарзон æмæ нæ кæрдзындæттон хæдзарæй зыдтой хъæубæстæ. Уæдæ искæй цæстмæ хъал митæ дæр нæ кодтам. Искуыдæм-иу куы цыдтæн, уæддæр-иу мæхи нæ ныццарæзтон — исчи мæм хæлæг кæна, уый мæ нæ фæндыди...

Де фыд та боней-бон ерыгондер кодта. Никуы никей баф-хердтам, алкемен дер не цест уарзта хорздзинад.

Дыууæйæ дæр ахуыргонд бæргæ уыдыстут, фæлæ-иу хъуыддаг къуырцдзæвæнмæ куы 'рцыди, уæд-иу уæ æнахъом сывæллæттæ рауад.

Да фыды хабартта адамы цастыта ама хъустай бира фембахстон, фала йын ницы ма бон баци.

Мæ арв мыл цы бон æрхауд, мæ дуне мыл цы бон баталынг, уыцы сахат дæр та дæ фыд нæхимæ нæ уыди, цыдæр ибкæйы фæдыл та адзæгъæл, фæлæ йæ кæм агурон, уый нæ зыдтон. Æмæ йын уыцы фыдуаг ми фæстаг разынд, мæгуыр йæ бон...

Иууылдер ын йе худинаджы хабар базыдтой, уед ам кей

нæ уыд йæ цæфыл уый, фæлæ йæм чидæр фæхабар кодта, нæ цард кæй бабын, нæ хæдзар кæй байхæлд, нæ бындар кæй байсæфт – базыдта йæ афойнадыл. Æмæ йæм куы ничи фæхабар кодтаид, уæд æй цæмæй базыдтаид, цы бæллæх ныл æрцыд, уый? Стæй йæ цæсгом цы фæкодтаид, зæгъæм, афоныл нæ фæзынди, зæгъгæ, уæд?

Адеймаг хъуаме цетте уа алцеме дер, йехедег куыне фетых уа йе беллехыл, уед ын никей бон бауыдзен баххуыс кенын. Гъеме де фыды бон не баци ахем евирхъау беллехы ныхме фелеууын. Цас фецардтен йеме – йе сер дер никуы срысти, едзухдер уыд уейыджы хуызен фидар. Азымджыны стыр уезен не баферезта...

Ды та, мæ хъæбул, куыд рæзыдтæ, афтæ – æгоммæгæсдæр. Уæлдайдæр, ахуыр куы фæдæ, уæд. Алцæмæн дæр бæрц ис, цас дын фæдзырдтон, нæхимæ рацу, скъола нæ тæккæ фарсмæ, кæрты дуарæй ракæс æмæ – мæнæ, цалдæр санчъехы йæм хъæуы. Хорз чызг дын ссардтаиккам – скъолайы æрыгон ахуыргæнджытæ дзæвгар кусы. Ды дæр ахуыргæнæг æмæ уый дæр. Цот дæр уын фæзындаид. Дæ сæфтыл хъыггæнгæйæ нæ амардтæн, фæлæ уæ сывæллоныл цингæнгæйæ, чи зоны, амарлаин.

Ацы ныхесте дын-иу куы кодтон, уед мыл-иу дехи худегей хастай. Кедем-иу ацыдтен, алы ран дер мын деуей еппелыдысты, иннетей хицен кеныс де ахуырей, де 'гъдауей, де херзкондей, де куыстей, дзырддзеуге де, зегъге. Кецы маден не уыдзысты ахем еппеленте ехсызгон, феле-иу меныл та ризег бахецыд. Терсге дын кодтон фецесдзыдей. Терсын райдыдтон, скъоладзау ма куы уыдте, уед. Цыдер берегбонме ерембырд стем, еме йе уед мехедег дер бафиппайдтон, иннетей бире цемейдерты кей хицен кеныс – десгай цымыдисаг цестыте де федыл зылдысты. Де каренте сехи равдисынме хъавыдысты, ды та, джауыр, иннердем архайдтай, уеддер дыл не феуелахиз сты...

Скъолайы фесте институт дер феде каст еме дарддер ацыдте ахуыры фендагыл. Куыстме дер де райстой стыр горет Акъуайы (Сухумы), церенуат дын раттой, феле алы изер дер нехиме цыдте — маден ма уымей ехсызгондер цы уа!

Фæлæ та иу рæстæг мæ зæрдæ йæхи къултыл хойын байдыдта – исты æфсæнттæй та адæм дам-думтæ кæнын куы райдайой,

Акъуа-горат хъауыл баивта, загъга. Адам горат тынг уарзынц, стай машината.

Иннæты зæрдæмæ цы цæуы, ды дæр уыдæттыл æнæрвæссон нæ кодтай. Æз дæр уæд сразы дæн уыцы æнæхайыры машинæ балхæныныл – мæгуырæй кæй нæ сæфæм, уый бæрæггæнæн, стæй, зæгъын, дæхæдæг дæр автобусты цы рахау-бахау кæнай.

Уый фесте ме хъустыл ерцыди алыхуызон сагъестыл ефтаует ныхесте: хицеутты ныхме, дам, сде, домыс рестдзинад суанг де куысты разамонегей дер.

Емæ ахæм кусæджы, ноджы йæ дæлдæры, чи уарзы, чи?!

Æнхъæлыс, æмæ, дам, кæй ныхмæ дзуры? Адæм се 'ппæт кæй уарзынц æмæ йæ хорз хъуыддæгтæй зындгонд чи у, ахæм хицауы ныхмæ! Йæхи хуызæн цъæхæй рæгъæд нæ, фæлæ йæ сæр кæмæн фæхалас, адæмы 'хсæн зондджын æмæ кадджыныл нымад чи у: амæй-ай нымаддæр лæгтæ йын йæ алы фезмæлдæн, йæ цæстæнгасæн, йæ ныхасæн дæр табу кæнынц. Йемæ сæ фæнды кусын цæргæбонты дæр. Йæ къам бынæттон газетæй уайтагъд кæмæн æрбайсæфы, уыдонæй дæр нæу.

Гъемæ, ды та ахæм лæджы ныхмæ самадтай карз тох, æдылы! Цымæ, цæуыл хъуыды кодтай? Ахæм цытджын бынаты бадæджы дзæхст дæ иннæрдыгæй ахиздзæн, уый нæ зыдтай?

Хецце мем кодтой алымыггаг ныхесте: «сывеллон леппу йе сыкъа асетдзен», «арсиме кердо цегъды», «йехицен енцад куы бадид», «йе цъиуы къубал ын сыскъуындзысты», «бакесут ма йем, йе ныфс цеметы хессы», «абон кед ахем тыхджын легме бауендыд, уед ма райсом та...», «чи зоны, раст у, феле...».

Кæннод сæ дæхæдæг не 'мбæрстай, нæ, дæ фæсаууон цытæ лæхурдтой æмæ цытæ дзырдтой, уый!..

... Еме уыцы бон, уыцы елгыстаджы енехайыры бон, ме хур мыл куы баталынг, уед, чи де федта, уыдон терсге-ризгейе дзырдтой, де машине цы 'вирхъауы тахт кодта инне машинетей хъауджыдер. Фендаг никемен левердтай, се иуверсты-иу асыххуытт ластай... еме уеде ахем скъерд, афте тындзын цемей хъуаме ахицен уыдаид... енгузы хуызен де ныцъцъел кодтой, де машине дер еме дехи дер, зонге дер де ничиуал бакодта, недер адемей, недер арв, де аивте цесгомей цесгомы номыл ницыуал баззад...

Еланæ бамбæрста, йæ уæрджытæ фæтасыдысты. Æрлæууыди, йæ алыварсмæ акасти: нырма йæ хæдзарæй ссæдз къахдзæфы бæрц йеддæмæ нæма адард. Арф ныуулæфыди æмæ та йæ ных денджызырдæм сарæзта.

— Хъуыды ма кæнын, хæдзармæ-иу куыд разæнгардæй тын-дзыдтай, дæ зæрдæ хъæлдзæг уа, æви æнкъард — уæлдай дын нæ уыди. Æз дын-иу дзырдтон, хъыг, маст æви æгæр цин — иууылдæр адæймаджы царды æвирхъау тæссаг нывтæ сты. Цас дын æмбарын кодтон, цин дæр æмæ хъыг дæр тынг тæссаг кæй сты, фæлæ-иу мæ ныхæстæ дæ иу хъусы бауадысты æмæ та-иу иннæмæй атахтысты — ницæмæ мын сæ дардтай. Ныр мын чи зæгъдзæн, уыцы æбуалгъ фыдбылызы бон дæ сæ дыууæйæ кæцы акуырм кодта — хъыг æви цин?

Еланæ цыди денджызмæ, ацы афон, ома фæззæджы фæндаг-гонтæ бирæ нал вæййынц суанг сæрдмæ.

Былгæронæй чысыл фалдæр æфсæнвæндаджы станцæйы раз фæзы куитæ æнцад-æнцойæ хуыссынц, цæуджытæм кæсгæ дæр нæ ракæнынц. Сæрдыгон та сæ хъæхъхъаг рæйдæй тæрсын кæнынц адæмы, сæхи сыл андзарынц. Абон иунæг куыдз дæр не срæйдта. Фæндаг æхгæд у чъизи æмæ хуылыдз сыфтæртæй, ныххæцыдысты йыл, азмæлæн дзы нæ уыди.

Еланæ йæ алывæрстæм нал акаст, фæлæ хатыдта, нарæг уынг дыууæрдыгæй хæдзæрттæ куыд цъист кодтой, уый. Афтæ йæм касти, цыма сын улæфт нæ фаг кæны. Æдзухдæр æм афтæ кæсы, Еланæ йæхæдæг хохы райгуырди. Сæ хæдзар лæгъз къуылдымыл уыди, уыдон йеддæмæ йæ хæдзар ахæм ран ничи сарæзта.

Цæмæй дæ сыхæгтæй исчи фехъуса, уый тыххæй хъуамæ дæ хъæлæсы дзаг ныхъхъæр кæнай. Цыма ныр дæр нæма сахуыр денджызы былгæрон цæрæг хъæуыл... Амы царды миниуджытæй бирæйыл нæма сахуыр. Хæдзæрттæ афтæ æнгом лæууыдысты кæрæдзимæ, æмæ цыма сусæгæй исты куы зæгъай, уæддæр дæ дæ сыхæгтæ фехъусдзысты, уынгты къæдз-мæдз фæзилæнтæй цыма никуал ахæццæ уыдзынæ, сæрибарæй кæм акъахдзæф кæнай, уырдæм.

Цæугæ-цæуын-иу ыл исчи куы амбæлд, уæд исты æфсон акодтаид: дысон не стур нæ фæзынд, æмæ уый агурæг цæуын... Æмæиу уæд рогдæр къахдзæфтæй араст.

Чи зоны, йæ фæстæ кæсгæйæ, исчитæ зæгъа: «Кæс-ма амæ, йæ иу къах ингæны, йæ бинонтæй ничиуал баззад, иунæгæй цæры, уæддæр, дысон денджыз цытæ раласта, уыдонæй хъуамæ йæ фарсы хай ратона».

- Ома ужда махи удагасай инганы ныварон?!

Цалынма адаймаг удагас у ама йа къахтыл цауынхъом у, уадма хъуама, адам цыта канынц, уыдатта кана. Алчи дар царды фандагыл цауа — дзагъалта кана, радига кана, уаддар адамы фазмын хъауы.

Еланæ дæргъей-дæргъмæ дыдагъ уынгыл фæцыд, фæлæ йыл иу адæймаг дæр нæ амбæлд, суанг ма йыл куыдз срæйæг дæр нæ фæци... Æнцонæй сулæфыд, йæхи сраст кодта, цыма йе 'ккойæ цыдæр уæззау хæссинаг ахауд. Ардыгей денджызмæ фæндагыл хæдзæрттæ нал ис. Фæрв æмæ хæрисджын къудзиты астæуты згъордта, сæрдыгон дæр хус чи нæ кодта, ахæм къада дон. Къудзитæ нæма фæбурбын сты, фæлæ тымыгъы фæстæ сæ хуыз аивтой — цыма цъиутæ ныссалдысты. Хохæй рарæмудзгæ дон пыхсбынты, цыма лæгъзбыдырæй тæрсгæ кодта, кæнæ йæм арв кæсыныл куы фæуа, уымæй æфсæрмы кодта, æмæ стæй денджызмæ бахауа, уый дæр æй нæ фæндыд, уыйау цæхгæр рахизырдæм фæраст йæхи хуызæн донырдæм, чи зоны, йæхицæй чысыл стырдæр уыдаид, æмæ уыйимæ баиу, уым фæци йæ цард, йæ ном дæр æрбайсæфт...

Хохей куы ралегерста, уед йе фынк йе серыл бадт, фыцге уыленте зарге еме хъазге згъордтой, недер бон, недер ехсев ницеме дардтой. Елане йын цыма йе 'взаг емберста, феле мене ныр легъз быдыры дысоны тымыгъы фесте, безджын пъерайе ныссау, афтемей цыдерте хъуыр-хъуыр кодта, еме йын Елане уыцы евзаг не бамберста. Суанг ма дзы терсегау дер фекодта, хъуыр-хъуыр еме йем йе хел-хелы хъуысти делимонты худын, донбеттырты нетын еме хъерзын.

– Цымæ, цæмæй фæтарстæн? Ацы дунейыл ма цы нæ бавзæрстон?.. Уæдæмæ 'взæр йæ удæн тæрсы!

Йж зжрдж йж уждджр сжлвжста, сриссжгау кодта, ацы доны ржзты цжугжйж йын-иу ждзухджр тжригъжд кодта: йж райгуыржн хжхтжй фжхицжн... Дон ноджы тынгджр сабухта жмж атындзыдта, иннж хохаг донимж тагъдджр куыд баиу уа, афтж.

Еланæ дæр йæ цыдыл бафтыдта – атагъд кодта денджызмæ, кæд ын ныридæгæн дæр нæ ферæджы, уæд...

Денджыз нал абухта, зынгæ фæсабырдæр. Йæ былгæрæтты алы ран дæр цæндтæ амадæй зындысты, адæм ивылд доны ласæггæгтæй цытæ æрæмбырд кодтой, уыдон. Дуртæ æмæ змисыл зындысты фæллад уылæнты фæныкхуыз фынчытæ. Ацырдыгæй ма цалдæр цæугæдоны калди денджызмæ, æмæ-иу уыдон

куы раивылдысты, ужд семж ластой дуне алыхуызон хъждтж жмж фжйнжджытж, жд уидаг бжлжстж.

Елана царгабонты денджызы аппаранта, ласаггата дзавгар фауыгъта.

Дард æрвгæрон хъæлдзæг мигътæ фæйнæрдæм фæлыгъдысты, сæхи сындæггай денджызмæ æруагътой, рухсы нарæг куыристæ æмæ хурдзæсты æнæуынæр æхсæрдзæн адæймаджы цæстæнгас сæхимæ æлвæстой, æрдынбос æрдыны дыууæ кæроны фидар баиу кодта. Денджызы уылæнты хъæр та йæм цыма кæцæйдæр дардæй хъуысы...

Бынтон хæстæг куы бацыд денджызмæ, уæд федта: хæдзары йæ цы бахъæуа, ахæмæй дзы кæй ницы ис – цыдæр лыстæг муртæ дзы раленк-баленк кодтой.

Уыдæттæ йæ мур дæр ницæмæн хъæуынц... Цыма йын денджыз йæхи ласта хъæмпыхалау дард кæдæмдæр æмæ йæ тагъд искуы раппардзæн. Зæронд, æнцъылдтæ-æмпылдтæ, стыр хъизæмæрттæудхæрттæ æмæ зиантæ бавзарæг фыдæлтыккон Еланæ хъуырхъуыр кæны йæхимидæг.

- Ом α у α д α цы к α нон, иуг α р ма α гас д α н, у α д м α алцыд α р хъ α уы, ад α м цы ми к α нынц - α з д α р уый.

Цыдер жнахуыр тых жй фестердем акесын кодта. Азылди еме... Фесхъиудта, йе къехты бынты лыстег дурте феныхстысты, ахауыней фетарст, феле йехи бауредта. Йе уазал хид акалди. Белвырд берегей се федта: хинайены цурты фезгъорынц, хъазге-хынджылеггенге кередзи расур-басур кенынц. Разей чызг згъоры, леппу йе куыддер баййефта, йе уехскме йын бавнелдта, афте чызг йехи атыдта. Алыгъди еме худегей бакъецел. Елане хорз хъуыста, уыцы зонге зелланггенаг хъелес...

– О Хуыцау! Æппæтыскæнæг, Дунедарæг æмæ Дунеуромæг Хуыцау! Уыдон сты... уыдон сты... уыдон.

Ацы хатт хинайæн мидæггаг фæлысты нæ уыдысты, фæлæ æппæт адæмы дарæсы хуызæн сæ уæлæ. Фæлæ, Хуыцау, бахатыр кæн, цы 'рыгон æмæ рæсугъд сты, раст сæ цыма Дæхæдæг рарвыстай Еланæйы размæ.

– O Хуыцау, хæрзаудæн кæн!..

Еланæ нæ йæ къухтæ, нæ йæ къæхтæ хатыдта, цыма бумбули фестад, уæзы цъыртт дзы нал баззад, ныртæккæ дымгæ радымдзæн æмæ йæ дард кæдæмдæр фæхæсдзæн... Алцы дæр фендæрхуызон денджызы алыварс: былгæрон цъæх фæлмы аныгъуылд, змис –

хъждабжхуыз жмж урсбын, дуртж — куыдфжнды хъентж-ментжй чи лжууыд, уыдон ныр кжрждзи сжрыл аив амад, цъжх-цъжхид уылжнтж ужздан узжлд кжнынц урс змисыл, хинайжн малы цур, цыма уираг дуртж жмж змисыл гауыз байтыджуыд, астжужй та дзы жрдуз байгом фжлмжн цъжх кжрджгжй жмбжрзт, уыйау. Ужлджф сыгъджг жмж рог, сывжллоны улжфтау, жмж уыцы сабыр хжрзджф ужлджфы та уыдон дыуужйж ленк кодтой Еланжйырджм. Жрбацжйхжццж йжм кодтой жмж цыма амондджын фыны хъусы чызджы хъжлдзжг худт...

Абондаргъы цы федта ама бавзарста, уыдон авиппайды арбайса фтысты иууылдар: нараг уынгта ама фазиланта денджызма фандагыл, хадзартта, чысыл датта — амхуызонай цыдар фесты. Баззадысты змис, цъах ардуз, денджызы былгаратты цъах мигъ ама уыцы мигъы фалмы згъорынц чызгама лаппу сыгъдаг арвы бын.

- Хуыцау! О Хуыцау! - æрбайхъуыст æм йæхи хъæлдзæг хъæлæс, - нæ мæ ферох кодтай, иунæгæй мæ нæ ныууагътай...

Абон мыл ардем цеугейе, евеццеген, уымен ничи амбелд, еме ме леппуме тагъд кодтон, искеиме ныхесте кенынме ме не вделди.

Ныр мæнæ æндæр дунейы фестад, æвæццæгæн, ахæм рæсугъд дунейæ фæзæгъынц, дзæнæт у, зæгъгæ. Мæнæ йæ разы йæ лæппу, йæ зыбыты иунæг бындар, мæнæ йæм ныртæккæ 'рбахæццæ уыдзæн. Уыцы чызг дæр йемæ ис. Æмæ уæдæ кæрæдзи чи уарзы, уыдонæн хицæнгæнæн ис, хицæнгæнæн, æмæ ацы чызг дæр нæ бафæрæзта æнæ йæ лæппу æмæ йемæ ацыди.

— Мæнæн æцæгдзинад цæуылнæ зæгъынц? Уæд канд мæ лæппуйы нæ райста уацары, фæлæ ма мын мæхи дæр фæзæрдæскъæфт кодта, мæ уд мын йемæ ахаста. Кæцы мады нæ бафæнддзæн йæ хъæбулæн ахæм чызджы 'рхæссын. Ныххатыр мын кæн, мæ хъæбул, Хуыцау дæр мын ныххатыр кæнæд. Мæ хуызæн згæхæрд, æнæфенд, ныллæг сылгоймаг дæу хуызæн рæсугъд, хæрзконд, ахуыргонд, сыгъдæг æмæ зондджын адæймаг куыд ныййардта?! Мæ хъæбул, ме 'дылы зондæй цы кодтон, уыдон иууылдæр, дæуæн хорз уа, уый тыххæй кодтон. Дæ цард, дæ цыбыр цард фыны хуызæн рауад. Æз мæхимæ гæсгæ архайдтон, дæуæн хорз уа, фæлæ бирæ цæмæйдæрты фæрæдыдтæн æмæ ныр фæсмонæй мæхи хæрын. Кæд не 'ппæт тæригъæдтæ дæр мæхи аххос, мæхи азым сты?.. Æппæты фыццаг тæригъæд — дæ

фыды аккаг нæ уыдтæн, афтæмæй йæм смой кодтон. Куы мыл сдзырдта, уыцы бонæй фæстæмæ дæр æй зыдтон, йæ хæстæджытæ мæн цæмæн равзæрстой, уый. Æрыгон ма куы уыди, уæддæр-иу сылгоймæгты азарæй цыдæр хъуырдухæнты бахауди. Тарстысты йын исты хæлд сылгоймаджы ахасты куы бахауа. Мæн та зыдтой — хорз æм кæй кæсдзынæн, сыгъдæг æмæ йæ æфсæстæй кæй дардзынæн. Хорз бинонтæ йын кæй уыдзæн. Ныххæцдзынæн ыл, никæдæм æй ауадздзынæн, зилдзынæн æм, йæ къæхтæ дæр ын æхсдзынæн...

Уæдæ дæ ныхасы сæрты дæр никуы ахызтæн. Куыд-иу цин кодтон, мæ зæрдæ-иу цинæй байдзаг, уæларвмæ-иу хæццæ кодта мæ цин. Нæ мæ уырныдта, ахæм амондджын дæн, уый, йæ быхсыны, уромыны, хъару мæм нæ разынд. Уыдтон æй, раст адæймаг кæй дæ, фæлмæн-зæрдæ, нывджын, фæлæ йæ æрæджиау бамбæрстон, дæ мæгуыр зæрдæйæ кæимæ фæныхмæ дæ, уыцы номдзыд адæймаг æвзæр кæй уыд. Цæмæй йæ зыдтон, цæмæй йын æнхъæл уыдтæн, ахæм фыдлæг у, уый. Йæ дынджыр кæсæнцæстыты æвгты бын ын федтон йæ калмы цæстытæ.

Бахатыр мын кæн, мæ хъæбул, Хуыцау дæр мын ныххатыр кæнæд. Уыцы æнаккагмæ бацыдтæн курæг. Уæлхæдзары сæрæн æмбæрзæн курæг. Хæрзаг загъта: «дæ фырт нал ис, уый мæ ныхмæ цыди, фæлæ уадз æмæ адæм базоной, æз куыд хорз адæймаг дæн, уый – æмæ дын баххуыс кæндзынæн». Йæ уазал цæстæнгасы йын ахæм ныхæстæ федтон.

Мæ зынаргъ, мæнæн ницы амалæй ис срастгæнæн, фæлтау мæ къах куы асастаид, уымæ курæг куы цыдтæн, уæд... фæлæ мæ афтæ фæндыд, нæ хæдзар рæвдздæр арæзт куы фæуыдаид, дæ къонайы рухс кæй нæ ахуыссыд æмæ кæй никуы ахуысдзæн, уый адæм куы фениккой.

Хатыр кжнжн мын нжй, зонын жй, жлгъит мж зжрдиагжй...

Ужлж Еланжйы размж згъорынц, бынтон жрхжстжг сты. Йж фырт жмж уыцы чызг. Сж цжсгжмттж сын нж уыны, хорз нал уыны, йж алыварс чи вжййы, уыдоны джр нал базоны, цыджр ризжг ыл бахжцыд... Дыуужйж йж размж згъорынц, йж ризжг тыхджынжйтыхджынджр кжны, фжлж ма йын уый жхсызгон джр у. Уыцы 'нахуыр зжлтж йж хъустыл уайынц... уый кжд жмж кжд уыди? Цыма зжххы бынжй хъуыстысты... ужд ын райгуырд сывжллон... Арвмж ивылдысты жмж фжстжмж зджхтысты уыцы 'хсызгон зжлтж, цыма аргъуаны къуырф цары бын цаджггай тадысты, уыйау.

Еланæ ницыуал æнкъары, æрмæст ма йæм хъуысынц уыцы зæлтæ.

- О Хуыцау! Баххуыс мын кæн, ахæм тых мын ратт...

Бынтон хæстæгæй йæм ферттывтой сæ цæсгæмттæ, ерысæй згъордæй сæ рустæ ссырх сты... урс змис æмæ цъæх æрдуз... æмæ цыма йæхæдæг рог уддзæф фестад æмæ атади, былгæрон цы цъæх фæздæг сæвзæрд, уым...

Еланæ æрчъицыдта найæны хуылыдз дуртыл, æрбадыдагъ йæ астæуыл саст талайау. Чидæр ын йæ былтæ æмæ цæстытæ сæрфта, цыдæр уымæлæй. Тыхтæ-амæлттæй байгом кодта йæ цæстытæ, йæ уæлхъус ауыдта æрыгон, диссаджы зæрдæмæдзæугæ æнæзонгæ цæсгом, йæ фарсмæ лæууыд, раджы кæддæр фæндагыл йæ размæ чи фæци, уыцы чызг — Еланæйы цæстытæ атартæ сты, æмæ ницыуал ауыдта. Ныр та йæм афтæ каст, цыма цыдæр рæсуг æмæ хъæрмуст малы хуыссы. Адон та йæм дыууæйæ ныггуыбыр сты, сæ цæсгæмттæ тыбартыбур кæнынц, доны уæлцъармæ кæсгæйæ куы æрбайсæфынц, куы та йæм разынынц. Еланæ йæ цæстытæ бацъынд кодта æмæ ацархайдта сыстыныл, фæлæ йæ хъару не сси.

Æппынфæстаг йæхимæ æрцыд æмæ рабадæгау кодта. Уæлдæфын нæ фаг кæны, йæ ком ныххус.

Сыстыныл афæлвæрдта – æрыгон лæппуйы æххуысæй рабадт, йæ къæхтыл дзæбæх слæууынмæ дæр æм фæкаст, æмæ йæм фæрсæгау ныджджих.

- ...Зæрондæн ма цастæ йæ бон у, æрбадтæн æмæ афтæмæй ахаудтæн, сымах та, æвæццæгæн, фенхъæлдтат мард дæн, зæгъгæ... - тыхтæ-фыдтæй йæ хус æвзагæй сфæрæзта цалдæр ныхасы. - Бузныг, мæ хъæбултæ, мæнæн ницыуал у, уæ фæндаг дарут ныр...

Чызг жмж лжппу кжрждзимж бакастысты.

— Цæут, цæут! Мауал мыл тыхсут. Фæззæг ралæууыд. Цы гæнæн ис?.. Бафæлладтæн, æмæ уымæн афтæ рауад. Ныртæккæ мæм мæ лæппу зындзæн æмæ уыимæ иумæ ацæудзыстæм. Зæронд адæймаг сывæллонæй уæлдай нæу. Алцыдæр æй уырны. Ныххатыр мын кæндзæн...

Ацархайдта й мидбылты бахудыныл.

Чызг жмж лжппу сынджггай фжцжуынц, сж зжрдж йжм жхсайы, жмж фжстжмж фжкжс-фжкжс кжнынц.

Иуцасдер куы адард сты, уед леппу чызджы йе уехсчытей

жрбахъжбыс кодта, жмж сжм раст уыцы сахат арвжй, сырхбын мигъты фжйнжрджм фжсургжйж, жрирвжзти хуры тын.

Гъе, афтæ цыдысты былгæрæттæ-былгæрæтты сызгъæрин хуры тыны æрттывдмæ, цалынмæ сæ Еланæ йæ лæмæгъ цæстæнгасæй уыдта, уæдмæ сæ фæстæ каст.

Æрæджиау фæхъуыды кодта, йæ цæсгом дæр æмæ разæй йæ къаба дæр хуылыдз кæй сты. Ныр сулæфыд йæ риуы дзаг. Дымгæ йын денджызæй æрбахаста сыгъдæг, цæхджын уæлдæф. Йæ къабайы дысæй йæ цæсгом асæрфта æмæ донырдæм акъахдзæф кодта, цыма æппындæр ницы 'рцыд, уыйау.

Мигътæ апырх сты, æмæ денджызы сæр рухсæй байдзаг. Иуырдыгæй хурмæ тæмæнтæ калы, иннæрдыгæй та — тарбын уылæнтæ былгæронмæ тындзынц сæ фынккалгæ, цыма рæстæгæй-рæстæгмæ мард кæсæгты гуыбынтæ фæзынынц...

Жненхъеледжы Елане былгеронме еввахс ауыдта дынджыр, дергъей-дергъме хъед: куы уыленты бын аныгъуылы, куы та фезыны, йе морехуыз цагъд къалиуте се бегънег ценгте хердме ивазынц. Елане, цыма уедей нырме уыме енхъелме касти, уыйау йехи феревдз кодта йе рацахсынме. Райсомей раджы чидер цы ценд самадта, уыцы редзегъдей раласта еппеты легъздер еме даргъдер хъил еме балегерста денджызме. Ердегхус хъезы зенгау леметъ усы, гыццыл ма бахъеуа, уыленте се быны ма анордой. Хорз, еме ма хъилме фелебурдта енцойы охыл.

Еланæ арфæй-арфдæр цыди мидæмæ æмæ хъæды комкоммæ æрлæууыди, — тарсти, уылæнтæ йæ иннæрдæм куы ахæссой, уымæй, фæлæ йæ æндзалмы фæрцы баурæдта.

Еланæ ауыдта, стыр уылæн æм куыд æрбабырсы, уый. Æмæ йæхи иуварс аппæрста, цæмæй йæ уылæн йæ быны ма анорда. Уалынмæ та иннæ уылæн дæр – уый та ноджы знæтдæр.

Еланæ зыдта, ахæм сахат хи куыд хъахъхъæнын хъæуы, уый дæр æмæ йæ амæддаджы куыд рацахсын хъæуы, уый дæр. Уылæнтимæ бирæ фæхæцыд лæгæй-лæгмæ...

Еланæ бæласы бæгънæг къалиуыл ныххæцыд æмæ йæ йæ тыхйæ бонæй былмæ раласта. Рог дымгæ дæр, зæгъæн ис, æмæ кæй абырстаид, уыцы лæмæгъ зæронд усы коммæ егъау хъæд касти. Уалынджы тыхджын уылæн æрбагуылф кодта æмæ бæлас сурмæ раппæрста.

Еланейы къабайы дымджытей дон сех-сех кены. Йехи

жруагъта бжласы зжнгыл – бжлас разынди замманай сыбалут*.

Еланæ хорз зоны ацы бæласы хъæдæн йæ диссаджы миниуджытæ. Бирæ бæлæсты 'хсæн кæй зади хъæды астæу, уый руаджы у ахæм хæрзконд, – искуы уæгъд быдыры куы рæзыдаид, уæд алырдæмты ныкъкъæдз-ныззылынтæ уыдаид. Хæдзар аразæгæн алцæмæн дæр сбæздзæн. Фæйнæджытæ дзы ауадзынц, æнцон архайд у. Пъолтæ кæнгæйæ дзы ставд зæгæлтæ куы фæхойынц, уæддæр ын афадынæй тас нæу.

Уждж йж абоны фыджбон не федзегъел и! Уый та дын Елане...

Æрыгон чызг ма куы уыдис, уалдзжджы-иу сыбалут белесте дидинег куы ракалдтой, уед уыйас ницы уарзта — се херздеф-иу бестыл ахелиу. Фестедер та — енхъелцау куы уыд, уед ей йе ныййарджыте сехиме хохме акодтой, ам ем нехедег хуыздер фекесдзыстем, зегъге, стей, дам, сывеллон дер уадз еме нехи цур уа. Енхъелцау сылгоймаг та алцеме дер къерцхъус у, суанг уынге дер еме хъусге дер мелеты тынг фекены! Уелдайдер ныртекке адеймаг сфелдисег у, еме адеймагей зынаргъдер та цы ис дунейыл?! Йе цегаты хедзарей чысыл дарддер хохы фахсей хауди ехсердзен, уыцы ехсердзены пырхенты цур та задысты сыбалутте. Се иуен дзы йе къалиуте суанг зехме ерзебул сты. Уалдзеджы-иу дидинег куы ракалдта, уед-иу йе сыфтер зынге дер нал кодта. Уеде-иу йе мыггаг куы сцетте, уед-иу беласей къанауме хаудысты еме се-иу дон кедемдер скъефта.

Цæргæбонтæм йæ зæрдæйы баззад уыцы уалдзыгон цæхæркалгæ дуг. Афтæ дæр æм-иу касти, цыма, бæлас дæр æнхъæлцау у, æмæ дуне дæр уымæн срухс вæййы... Уыцы бæласы рæзты-иу куы фæцæйцыд, уæд-иу ын йæ зæнгыл баузæлыд. Дæрзæг уыди йæ цъар, фæлæ – зæрдæйыл æмбæлгæ хъарм.

- Еланæ, дæ хорзæхæй, ахæм æвæджиау хæзна куыд æрцахстай?

Еланæ хæрдмæ скаст: йæ тæккæ цур лæууыди йе 'рыгон сыхаг – хæдзаргæнæг. Йе уæхскыл – фæрæт. Æнарæхст хæст ыл кодта куыддæр.

Хъжрзгж сыстади бжласы зжнгжй Еланж, хуылыдз къаба йж буарыл баныхжст, йж фждджитжй ма дон тагъди.

– Уылæнтимæ хъазуат тохы бацыдтæн, доны мæ йæ фæдыл смидæг кодта, – хъуыр-хъуыргæнгæ бакодта Еланæ.

^{*} Сыбалут – каштан.

- Замманай хъжд у, йж фыджбжттжй зынаргъджр! Агургж жмж 'наргж раст! Бауырнжд дж...
- Æз зæронд ус дæн, дымгæ мæ куы иуырдæм, куы иннæрдæм фæцæйхæссы, уæддæр æрбахæццæ дæн ардæм, фæлæ ды кæм уыдтæ нырмæ? Нырма ныр райдыдтай хæдзар кæнын, афтæмæй нæ тырныс истытæ амбырд кæнынмæ.
- $\hat{y}$ азджытæ мæм уыди, мæхæдæг дæр зæгæлтыл бадæгау бадтæн, иунæгæй сæ куыд ныууагътаин не 'гъдау афтæ нæ амоны, худинагæй тарстæн.
- Худинагей мын тарсти... $\pounds$ мбарге уазджыты зерде дыл не фехудтаид, уыдон ей зыдтаиккой алцемен дер йехи рестег ис уазегуаты цеуынен дер. $\pounds$ ме ныр ацы белас деуен ме левар! Ды хедзаргенег де еме хедзаргенеген алцы дер бабездзен.
- Цытæ дзурыс, Еланæ, ай хорз бæхы йаргъ куы у, уæд мын æй куыд лæвар кæныс? Сыхагæн тынг æхсызгон уыд ахæм æмбисонды лæвар райсын. Стыр бузныг, стыр! Мæ хæдзарæн мын дуæрттæ нæй, æмæ амæй ахъаззаг дуæрттæ рауайдзæн.
- Ацы бæлас сыбалуты хорз мыггагæй у æмæ дзы дуæрттæ фидар уыдзысты. Хæдзарæн нывыл дуæрттæ куынæ уа, уæд уый цæй хæдзар у?! Æнæхъæн дунейæн дæр æнад. Дуар уæрæх байгом кодтай æмæ æнæхъæн дуне дæр бараст дæ хæдзармæ... Уыныс, цы тых ис хæдзары дуарæн! Еланæ цыма хъазгæйæ дзуры йæ ныхæстæ, йæхи афтæ дардта.
- Дæ лæвар мæ рох никуы уыдзæн. Цардцæрæнбонтæм хæсджын дæн дæ цуры, Еланæ.
- Макуы йæ ферох кæн ма, Еланæйы уазалæй цъæх былтæ бахудызмæл сты.

Аивей фендаджырдем акаст. Уеде цы феуыдаиккой уыцы ерыгон ресугъд чызг еме леппу? Феле найены цурей зынди тар хуылыдз змис еме дуры цендте, ендер – ницы. Мигътей денджызме цы рухсы тынты гуылфен бырста, уымен дер йе фед фесефт.

Белесте иууылдер хъерзыдтой: йе зенг кемен фесахъат, уыцы зеронд феткъуыбелас; Елане кей ныссагъта, уыдон; йе леппу еме йе серыхицау кей ныссагътой, уыдон... Суанг ма хедевзерд белесте, хуылыдз сыфтерте еме цъех дыргътей дзаг керт, йе зеронд хедзар, хедзары алыварс зехх, йе легеме леппуйы ингенте.

Уыдон иууылдар Еланама кастысты...

Йж хъуг заинаг у, жмж йын йе рагъ фжлмжн, ржвдаугж къухжй жрсжрфтытж кжнын хъжуы, стжй йын йж хъусы сусжгжй цыджртж бадзур, жрмжстджр сусжгжй, зжрджфжлжуужн ныхжстж... Хъуг жм йж дынджыр, сагъжсжй дзаг цжстытж цаджггай жрбазилдзжн жмж уый джр йжхи тжригъждгжнжг скжндзжн йе 'нжбон зжронд хицаужн... Еланж та нж уарзы, исчи йын тжригъжд кжна, уый, фжлж хъугжн хатыр кжны.

Æрмæст æм йæ ног арæзт хæдзар нæ касти æнхъæлмæ. Йæхицæн æнцад лæууыди, æдзæрæг хæдзары уазал тæф дзы калди. Дуæрттæ æхгæд, асин дзы нæй, цæмæй йæ бахъарм кæнай, уый нæй, ома къона, фæздæг дзы кæцæй хъуамæ ссæуа, ахæм. Хæдзары та арт куынæ уа, фæздæг дзы куынæ кæла, уæд удæгас нæу, фæлæ – æдзард хæдзар.

Еланæ кæртмæ бахызт æмæ зæронд хæдзармæ бацыд, йæ фæллад ницæмæ даргæйæ, дзуццæджы 'рбадти артдзæсты цур. Дысон судзгæ зынгтæ фæнычы бын анорста æмæ сæ ныр æртдзыскæны фындзæй ракъахта. Кæмдæрты дзы дысоны тыхджын уарыны æртæхтæ æрхауд фæздæгдзонæй. Фæтарст, кæд, мыййаг, йæ зынгтæ ахуыссыдысты. Дзæбæх куы азмæста фæнык, уæд æм ферттывтой цалдæр зынджы, æмæ бацин кодта. Сæ уæлæ сын æрæвæрдта хус лыстытæ, бафу сыл кодта, æмæ сæ тæнæг фæздæг скалд, стæй ссыгъдысты...

Фæздæг йæхи ныццавта тохынайыл. Иугæр хæдзары сæрæй фæздæг скалд, уæд хæдзар æдзæрæг нæу, хæдзары хицау йæ дуæрттæ байтыгъта дунейы адæмтæ се 'ппæтæн дæр, табуафси – мидæмæ рацæут! Удæгас æмæ цæрынхъом стæм.

Стыр цъжх арвы бын гыццыл стъжлфытжй зынынц кжрт, хждзар, аджймаджы цжржнбынжттж цъиуы ахстжттау. Арв сыгъджг куы уа, ужд джхиуыл дзорттж бафтау жмж Æппжтыскжнжгмж арфжйагжй бакув, хорз цжстжй ракастж аджммж, зжгъгж. Иужй-иухатт ахжм бжллжхтж рауадзы, раст цыма арв зжхмж жрхауы, бжстж ждджг-миджг ауайы. Фжлж аджймаджы ахстон царды сжраппонд ахжм тыхджын разыны жмж бафжразы жппжт зынтжн джр.

Адæймаджы цæрæн ахстон у чысыл науы æнгæсæн ацы егъау æмæ æнæкæрон арвы бын – абухгæ денджызы йæ ленк кæнын хъæуы...

Уырыссаг жвзагжй **Хъжржцаты Зжиржйы** тжлмац

ХЖХХОН ДОНЫ ДЖЛВЖЗЫ

(Романæй скъуыддзаг)

Асинтыл ужлжмж хизгжйж хъуыст цырыхъхъыты тъжпптъжпп, уыцы уынжр-иу кодта, мжнж цыма къжйдуртыл лыстжг жхцатж жргжр-гжр ластой — ахжм цавжрджр цъжхснаг азжлдимж. Уый уыд Батыры къжхты хъжр. Уыцы уынжрыл рагжй нырмж сахуыр сжрдар Чагу Мочевич жмж та йжм ныр джр йж хъус ницы уыйас жрдардта. Гъе 'рмжст ацы хатт йж маст нал баурждта жмж йжхимиджг сдзырдта: «Цымж, йын цал жмж цал хатты загътон Батыржн, утжппжт майданты бжсты дж риуыл планкжтж хжсс, зжгъгж, фжлж йжм мж ныхас никуы бахъардта...»

Батыр ын йж кабинетмж куы бахызт, ужд жй цыма уынгж джр нж кжны, афтж йжхи дардта сжрдар Чагу Мочевич. Скъаппы лагъзжй цавжрджр гжххжттытж раласта жмж уыдон рауынбауын кодта.

– Дæ райсом хорз, Чагу Мочевич! – салам ын радта Батыр æмæ бар нæ райсгæйæ, йæ цуры бандоныл æрбадт.

Сæрдар æй цыма хъусгæ дæр нæ фæкодта, афтæ йæ куыст кæны. Æрæджиау æм йе 'ргом раздæхта, бирæ фæкаст, Батыры уæлæ цы ног шляпæ, цъæхбын галифе æмæ цы 'нахуыр рæсугъд хæдон уыд, уыдонмæ. Фæлæ уыцы ног дзаумæттимæ æппынæр нæ фидыдтой йæ дæрддзаг цырыхъхъытæ.

- Батыр, зæгъ-ма мын, дæ хорзæхæй, ахæм рæсугъд шляпæ кæм балхæдтай, уым, мыййаг, цырыхъхъытæ нæ уæй кодтой? комкоммæ йæм ныккæсгæйæ бафарста сæрдар.
- Бахатыр кæн, фæлæ дæм æз мæ ног шляпæ равдисыны тыххæй не 'рбацыдтæн, загъта Батыр. Ме 'рбацыды сæр тынгдæр уый тыххæй у, цæмæй дын арфæ ракæнон.

Уыцы ныхæстæ фехъусгæйæ, сæрдар цæмæдæр гæсгæ фыццаг афæлурс, уый фæстæ сырххъулæттæ аци, цыма йæ исчи пысырайæ фæнадта.

- Æппындæр мацæмæй тыхс, Чагу Мочевич. Мах кæрæдзи рагæй зонæм... Æрхъуыды ма кæн, акъоппыты дæр ныл цы зын рæстæджытæ акодта, уый... Хъуыды ма сæ кæныс?..
- Куыннæ ма сæ хъуыды кæнын, Батыр, уыдонæн куыд ис ферохгæнæн! арф ныуулæфгæйæ йын ризгæ хъæлæсæй дзуапп радта сæрдар æмæ та ногæй, йе стъолы лагъзæй цы гæххæттытæ раласта, уыдон рафæлдах-бафæлдах кæнын райдыдта.
- Мæнмæ гæсгæ, дæуæй рох нæу уый дæр, æмæ мах иумæ кæй хъомыл кодтам, хорз æмбæлттæ кæй уыдыстæм... Раст зæгъгæйæ, ды ныр сæрдар дæ, æз та дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр хуымæтæг цумагæнæг лæгæй баззадтæн, загъта Батыр.

Сæрдар иудзæвгар рæстæг æнæдзургæйæ алæууыд, уый фæстæ Батыры цæстытæм комкоммæ ныккаст æмæ йæ, арф ныуулæфгæйæ, бафарста:

- Нæ дæ 'мбарын, Батыр, мыййаг дæ искуы истæмæй бафхæрдтон?
- Цытæ дзурыс, Чагу Мочевич, æз дæуæй иу æфхæрæн ныхас дæр нæ зонын, йæ ныхас ын æрдæгыл фескъуыдта Батыр. Уый, æз æнæуый, афтæ хъазгæйæ загътон... Мæнæ енæнхъæлæджы куыройы фыдты 'хсæнмæ дур куы бахауы, уæд йæ хъыррыст дардмæ фæхъуысы, фæлæ уыцы дур куыройгæс куыддæр айсы, афтæ куыройы фыдтæ фæстæмæ сойæ сæрстау зилын байдайынц. Ахæм уавæры бахауд ныр дæр Батыр æмæ йæхи сраст кæныны тыххæй сæрдарæн загъта: Æз адæмæй цы фехъуыстон, æндæр ницы зонын, æмæ дæм арфæ ракæнынмæ дæр уый тыххæй æрбацыдтæн...
- Дæ арфæйы ныхæстæ тынгдæр цæй фæдыл сты, Батыр, уый не 'мбарын æмæ мын сæ бæлвырддæрæй куы зæгъис? ногæй та йын йæ цæстытæм комкоммæ ныккæсгæйæ, бафарста сæрдар.
- Дæуыл ма амæйразмæ дæр æрцыд ахæм цины хабар, Чагу Мочевич, федтай дæ чызджы амонд, уыцы ныхæсты фæстæ иуцасдæр æнæдзургæйæ алæууыд Батыр. «Нæ мæ фæндыд, сæрдары зæрдæ фæриссын кæнын, Хынтрыгуайы дзæгъæл дзæнгæдайы аххосæй адæмы 'хсæн йæ чызджы тыххæй цы алыхуызон дам-думтæ цыд, уыдоны кой ракæнын», ахъуыды кодта æмæ ма йæ ныхасмæ бафтыдта. Ме 'рбацыды сæр тынгдæр дæумæ уый тыххæй у, цæмæй ды ныр цин кæнай дæ фырт Ахрайы амондыл, æмæ дын арфæтæ дæр уый тыххæй кæнын.

Сæрдар йæхи афтæ дардта, цыма йæ фырты хабар нырма

ныр фехъуыста, уыйау, фæлæ адæмæй ницы басусæг кæндзынæ. Æндæр куыд нæ ма фехъуыста уымæй размæ хабар! Дысон-бонмæ йæм хуыссæджы цъыртт æмгæрон дæр куы не 'рцыд. Чагу Мочевичæн Батыры арфæты фæстæ кæмдæр иуцасдæр фенцон, афтæ йæм фæкаст, цыма уæззау уаргъ йе 'ккойæ ахауд.

Æппæтæй зындæр та фæстаг рæстæг уыд Шасиайæн: хуыссæг æм æппындæр æмгæрон нал цыд. Æмæ ма фынæй дæр æнæмæтæй куыд кодтаид... Уæззау низы ахасты бахауд, фæсахъат сты йæ уыргтæ, æмæ фыццагау куыстхъом нал уыд. Йæ фылдæр рæстæг æрвыста хæдзары. Азтæ дæр ыл æруагътой сæ уæз, æмæ ма-иу кæд хæдзары куыстытæ бакодта, æндæр йæ къух ницæмæуал æххæссыд.

Постхессет-иу Шасиайен йе пенсийы ехца куы 'рбахаста, уед-иу се хедзары уаты берзонд скъаппы уеллаг лагъзы бавердта, еме-иу ын уым бире рестег фелеууыдысты, фылдер хатт-иу се рох дер фекодта. Ерместдер-иу ын йе пенсийы 'хцатей арвыста дзевгар хай. Уыиме Ахра аспирантурейы куы ахуыр кодта, уеддер ын Мескуыме ервыста ехца.

Ныр та йж пенсимж нал жвналы. Куыдджр сж райсы, афтж сж арф бафснайы.

- Мамæ, цы фæкæныс дæ пенси? арæх æй худгæйæ афæрсы йæ фырт, ныр та ма сæ кæмæн æмбæхсыс?
- Мæ пенсийы æхца æмбырд кæнын дæ чындзæхсæвмæ! йæ мидбылты худгæйæ-иу ын загъта мад æмæ ма-иу йæ ныхасмæ ноджы бафтыдта. Хатгай мæм афтæ дæр фæкæсы, цымæ Саидæ йæ амонд дæуæй раздæр ссардзæн æмæ дæ йæ фæстæ фæуадздзæн... Бинонтæ зыдтой, мад-иу сæ сусæгæй Саидæйæн æхца кæй æрвыста, уый, фæлæ-иу сæхи ницымбарæг скодтой.

Шасиа тынг бæллыд уымæ, цæмæй йæ чызджы царды фæуа хорз амонд, смой кæна хорз лæппумæ. Æмæ Саидæйы хъысмæт баиу кодта Арсент Акаубаимæ. Ацы дыууæ уды цæмæй баиу уыдаиккой, уымæ йе 'ххуысы хай бахаста Хуыкуч дæр. Уый та Ахра йеддæмæ ничи зыдта. Арсент æрмæстдæр иунæг хатт сдзырдта дæрзæгæй Саидæмæ, уый дæр Хынтрыгуайы дзыхæй, хъæуы цы алы дам-думтæ ахæлиу, уый аххосæй. Фæлæ уый уыд рæстæгмæйы хабар. Уæдæй фæстæмæ Арсент зулаив цæстæй дæр никуыуал бакаст Саидæмæ. Кæрæдзиимæ цардысты «а»-æмæ «о»-йæ. Æнхъæлмæ кастысты ноггуырды фæзындмæ.

Изæрæй-иу бинонтæ карк куы аргæвстой æмæ-иу æй куы сфыхтой, уæд-иу æхсæвæр скæныны фæстæ карчы сины стæгæй хæснаг скæнынмæ февнæлдтой Арсент æмæ Саидæ. Рæвдаугæ цæстытæй сæм мидбылхудгæ каст Шасиа.

- К α д карчы сины ст α джы стырд α р хай х α снагг α нг α й α м α н ф α уа, у α д нын Хуыцау бал α вар к α ндз α н л α ппу, α н α й α схондзыст α н Хъырыпс, α хатты-иу ф α д-ф α дыл загъта Арсент.
- Кæд æмæ стырдæр хай мæнмæ æрхауа, уæд та нын уыдзæн чызг, æмæ йæ æз схондзынæн Ашра! мидбылты худгæйæ-иу загъта Саидæ дæр.

Æмæ-иу карчы сины стæг кæрæдзимæ райваз-байваз кæнын райдыдтой Арсент æмæ Саидæ. Сины стæджы хай-иу кæйæрдыгæй асаст, уый-иу фæхæрд. Æмæ-иу уæд дыууæйæ дæр худын байдыдтой, сфæнд-иу кодтой фæстæмæ ног карк аргæвдын æмæ сæ «тох» дарддæр кæронмæ ахæццæ кæнын.

Арсент-иу йæ каисты хæдзармæ куы 'рбацыд, уæд-иу ыл æрмæст бинонтæ нæ бацин кодтой, фæлæ-иу ын зæрдиаг æгасцуай загътой сыхæгтæ дæр. Шасиайы зæрдæ уыдонмæ кæсгæйæ, кæй зæгъын æй хъæуы, барухс, фæлæ-иу хатгай æнкъард хъуыдытæ дæр фæзынд йæ сæры. Йæ зæрдæмæ уыйас нæ цыдысты йæ сиахсы ивгъуыд царды хабæрттæ. Хъамайы рæхуыстау-иу ын уыдысты, хъæубæсты цæрджытæ-иу ын Арсенты тыххæй цы алы фыдгойтæ кодтой, уыдон фехъусгæйæ. Уæлдайдæр та сæ сиахс Ткуарчелы куы куыста, уæд дзы йæ фæстæ хорз фæд кæй нæ ныууагъта, уыцы хабæрттæм хъусгæйæ-иу йæхимæ хъусыныл фæци Шасиа.

Саидейы фыд Чагу Мочевич дер-иу йе сиахсиме куы фембелд, уед-иу фыццаджыдер йе зердыл ербалеууыд, иу хатт ембырды, Арсент Хыкучы фарс хецгейе, йе ныхме куыд карзей еме хъеддыхей дзырдта, уыцы хабар. Феле, рестег куыд цыд, афте Чагу Мочевичей тынгей-тынгдер рох кенын райдыдта уыцы хабар, еме йе сиахсме фыдзерде нал дардта.

Шасиа ныр уыйас йæ хъус нал дардта йæ сиахсы хабæрттæм, фæлæ йæ сагъæс æмæ мæт тынгдæр уыдысты, йæ лæппу Ахра хъуыддаг кæд бакæндзæн, ууыл. Йæ лæппу уыд бæрзонд, хæрзконд, æмæ мад бæллыд уымæ, цæмæй сæ хæдзармæ дæр æрбакъахдзæф кодтаид рæсугъд, бæрзонд æмæ удыхъæдджын чындз.

Мады хъустыл уад, йæ лæппу арæх кæй фембæлы Хыкучимæ æмæ йæ курынвæнд кæй кæны. Уый та нæ цыд Шасиайы зæрдæмæ, уымæн æмæ иу хатт æмбырды тынг къæйныхæй дзырдта. «Мæ уды æгасæй Хыкуч чындзы номыл мæ хæдзары къæсæрæй никуы æрбахиздзæн», — фидарæй скарста Шаспа.

- Дзæгъæлы дзырдтай ды Хынтрыгуйы ныхмæ,
   æхсæвы æнафоны, йæ хуыссæны райхъал уæвгæйæ, йæ лæгæн загъта Шасиа.
- Цей тыххей зетьыс уый? йе хуыссеней растгейе йе бафарста Чагу Мочевич.
- Хынтрыгу раст дзырдта, мæнæ ныр нæ чындзаг суæвынмæ чи хъавы, уый, Хыкуч, дын дæ бынат бацахсынмæ кæй бæллы.
- Раст нæ дæ! йæ ныхас ын æрдæгыл аскъуыдта Чагу Мочевич, мæ бынатмæ Хыкуч никуы тырныдта, фæлæ уыцы бынатмæ рагæй нырмæ дæр йæ быцъынæг Хынтрыгу тыдта, фæлæ, куыд фæзæгъынц, уасаг гæды мыст нæ ахсы...
- Кес-ма уыцы цъаммарме дер! йе маст рафыхт Шаспайен еме уыцы местелгъедей азылд къулырдем.

* * *

- Батыр, зноней фестеме ма исты ног хабар фехъуыстай? ныллег хъелесей йе бафарста сердар.
- Мæгъа-а... Ногæй дын цы зæгъон, уый нæ зонын... ивазгæ хъæлæсæй загъта Батыр, стæй та йæ ныхасмæ бафтыдта: Хъæубæстæ иууылдæр зонынц дæ фырты чындзæхсæвы хабар, емæ дæм æз дæр арфæтæ ракæныны тыххæй уымæн æрбацыдтæн... Мæ ныфс та дæм тынгдæр уый тыххæй æрбахастон, емæ мах дыууæйæ дæр æмгæрттæ кæй стæм, ноджы ма иумæ кæй хæцыдыстæм!

Сардар цъусдуг анадзургай алаууыд, на зыдта, цы дзуапп ын радта, уый ама йахимидаг тыхсагау кодта. Уалынма телефоны дзангараг райхъуыст.

- Хъусын дæм! - арф ныуулæфгæйæ, загъта сæрдар. - Ме 'нæниздзинадæн ницы у!.. Мæхи хорз æнкъарын, Хасан Темыры фырт! Æз цæттæ дæн дæ кæцыфæнды фæдзæхст сæххæст кæнынмæ дæр!.. Райсом нæм цыдæртæ ома æрбаласдзысты, зоныс?.. Ахра нæм сæ хъуамæ æрбаласа?.. Гъемæ, хорз!.. Сæ размæ рацæудзыстæм æмæ куыд æмбæлы, афтæ сын æгасцуай зæгъдзыстæм... Ссардзыстæм адæм дæр, æмæ сæ уыдон равдæлон кæндзысты...

 Δ æ зæрдæ æппындæр мацæмæ æхсайæд... Хæрзбон!.. – Йæ хъæлæс-иу фæлæгъз, мæнæ-иу нырау партийы райкомы секретаримæ куы дзырдта, уæд.

Сардар телефоны хатал куы аравардта, уад тыргы асинты 'рдыгай арбайхыуыст кыхты уынар. Уый Батыр арцайхызт бынма асинтыл.

Чагу Мочевич йæхи банкъардта афтæ, цыма йын йæ сагъæстæ иууылдæр йæхимæ райста райкомы секретарь, æмæ йæ риуыдааг арф ныууæлæфыд. Фæстаг рæстæг та йæ сагъæсы сæр тынгдæр уыд ууыл, æмæ бæлвырдæй нæ зыдта, йæ фырт Ахра ныртæккæ кæм ис, уый. Æмæ йæм ныр диссаг фæкаст райкомы секретарь ын йæ фырты хабæрттæ бæстонæй куы радзырдта, уæд. Уыимæ иу хъуыддаг нæ бамбæрста, секретарь ын афтæ цæмæн загъта, уый: «Ахра цы арæзтадон æрмæджытæ сласа, уыдон-иу хъавгæ равдæлон кæнут...»

- Кунцал, уæ Кунцал! - къанторы кæрты Кунцалы лæугæ куы ауыдта, уæд æм рудзынгæй ахъæр кодта сæрдар.

Кунцал сæрдары кусæнуатмæ куы бахызт, уæд ын арфæ ракодта:

- Дæ райсом хорз, Чагу Мочевич!
- Æгас цу, Кунцал!
- Мах хъжуы, сжйраг агрономы бынаты чи бакуса, ахжм лжг ссарын, загъта сжрдар.
- Æмæ йæ агурын цæмæн хъæуы? йæ ныхасæн ын фарстæй дзуапп радта хъæусоветы сæрдар, уыцы бынаты уартæ Шабатæй хуыздæр чи бакусдзæн?!..

Сæрдар йæ сæры батылдæй сразы Канцалы фæндонимæ.

- Бирæ бакæнинаг куыстытæ ма сын ис? рудзынгæй акæсгæйæ æмæ кусджытæм бацамонгæйæ, бафарста сæрдар.
- Абон уыцы бæстыхайæн йæ сæр фæуыдзыстæм æмбæрзт, хъæудзæн ма уый фæстæ кæрт бафснайын.
- Уыцы бестыхай нын, евеццеген, фаг не уыдзен, дызердыггенегау ма йе ныхасме бафтыдта сердар, райсом нын ербаласдзысты арезтадон ермег.

Кунцалмæ диссаг фæкаст, цымæ, Чагу Мочевич цæмæй базыдта, райсом сæм æцæгæйдæр арæзтадон æрмæг æрбаласдзысты, уый, æмæ йæм комкоммæ бакаст.

– Уый тыххей мын телефоней Хасан Темыры фырт фехъусын кодта, – бафтыдта ма йе ныхасме сердар.

Йæ фезмæлдтытæй бæрæг уыд, кæдæмдæр кæй тагъд кодта Кунцал, уый. Цæуын æй хъуыд райкоммæ, йæхи бæрæгбонарæзт дæр уымæн скодта. Æмбæрста йын йæ уавæр Чагу Мочевич дæр, фæлæ йын ницы загъта. Уый, æвæццæгæн, зоны, райсом Ахра хæдзæртты арæзтадон æрмæджытæ кæй сласы, æмæ йæхи бæрæгбонарæзт дæр уымæн скодта, — ахъуыды кодта сæрдар.

Цасдæр рæстæджы фæстæ хъæусоветы бæстыхайы раз æрлæууыд иу рог хæдтулгæ машинæ «Москвич». Кунцал рог æрызгъордта асинтыл æмæ дзы уайтагъд абадт.

- Батыр! - ахъжр кодта рудзынгжй сжрдар.

Йж ном фехъусгжйж, Батыр уайтагъд фжраст къанторырджм жмж бахызт сжрдары кусжнуатмж.

- Батыр, сбад уартæ фæлмæн бандоныл, загъта йын сæрдар.
   Батыр йæхи æруагъта.
- Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ ды æнæ фехъусгæ нæ фæуыдаис, хъæуы цæрджытæ цы алы дам-думтæ кæнынц, уыдон, комкоммæ та йæм бакаст, афтæмæй сдзырдта сæрдар.
- О, æцæгæйдæр, кæнынц алы ныхæстæ, фæлæ уыдон се 'ппæт раст кæцæй сты, йе 'уæхсчытæ базмæлын кодта Батыр.
  - Мжн тыххжй уждджр цытж дзурынц, Батыр?
- Мӕгъа, цы дын зӕгъон... Кӕнынц алы ныхӕстӕ... Дзурынц, зӕгъгӕ, дӕ чындз парткомы секретарь, ды сӕрдар, ӕмӕ уӕд иумӕ куыд кусдзысты, зӕгъгӕ.
  - Еме сын ды та куыд фезегъыс?
  - Уымжн сын ницы зонын...
  - Емæ, уæддæр, сæ ныхас цæуыл фæвæййы?
  - Ныр, дам, нын разамынд дæтдзысты æнæхъæн бинонтæй...
  - Еме ды дер сразы веййыс се ныхестыл?
- Æз сын фæзæгъын, уыцы дам-думтæм ма хъусут, уыдон се 'ппæтдæр хорз бинонтæ сты...
  - Парткомы секретары тыххей та тынгдер цы фезегьынц?
- Дзурынц, зæгъгæ, ды сæрдары бынатæй пенсимæ куы ацæуай, уæд дæ бынат кæй ратдзынæ дæ чындзæн... Ахæм ныхæстæ фехъуыстон уартæ нæ кусджытæй... Ноджы дзурынц афтæ дæр, ома дæ чындз кæй суыдзæн скъолайы директор, уый тыххæй, дам, дæу, стæй хъæусоветы сæрдары дæр фарстой районы разамонджытæ... Скъолайы директор Кукун Лазбайы та, дам, районы ахуырады управленимæ хонынц... Иу ныхасæй, кæнынц алыхуызон ныхæстæ æмæ сæ марадз æмæ ды бамбар!...

– Хорз, ацу Батыр, нал дæ уромын, – загъта сæрдар.

Батыр сындæггай сыстад йæ бандонæй æмæ, йæ синтыл хæцгæйæ, ахызт тыргъмæ.

Чагу Мочевич арф хъуыдыты ацыд. Чысыл раздер ын Батыр цы хабертте федзырдта, уыдон ын нал еме нал левердтой енцой. Уымей разме дер ем адемей хецце кодтой алы дамдумте, феле сыл уыйас тынг не 'ууендыд. Феле йем Батыры ныхесты фесте ныр тынгдер хъарын байдыдтой уыцы ныхесте. Феле цы 'рхъуыды кена, уымен йе сер ницы ахсы. Цыме, цемей базыдтой адем, ныр чи кей еме цавер бынаты кусдзен, уый? Кукун радта разыйы дзуапп, Кунцал та хъеуей раджы ацыд еме, евеццеген, ныр уый районы ис...

Чагу Мочевичжн ноджы жнцой нж лжвжрдта, абон райкомы секретарь йемж телефонжй куыд ныхас кодта, уый джр. Уыимж йжм комкоммж цжмжн жрбадзырдта жмж йын афтж цжй тыххжй загъта, ома Ахра ссжуы товаримж жмж йж размж рацжуын хъжуы, зжгъгж. Ноджы йжм афтж джр фжкаст, цыма райкомы секретарь, йемж ныхас кжнгжйж, уымжй цыджр жнджр хъуыдытж жмбжхсынмж хъавыд, уыйау.

Чагу Мочевич уыцы фарстатæн цы дзуапп радтаид, уымæн йæ сæр ницы ахста. Хъуыдыты, сагъæсты уацары бахауд. Йæ сæр ныллæг æруагъта æмæ йе 'нгуылдзтæй нымайын байдыдта. Дыууæ къуырийы фæстæ йыл сæххæст уыдзæн æхсай азы. Уыцы бон та хауд хуыцаубонмæ. Уæдмæ йын Шасиа нывондæн бастæй дардта иу гал. Зылдис æм хойраджы дзæбæхтæй. Чагу Мочевичы зæрды фыццаг нæ уыд ахæм хъуыды: адæм цыфæнды дамдумтæ дæр кæнæнт, æз мæ юбилей скæндзынæн, фæлæ...

Чагу Мочевичы бафæндыд Кунцалы фенын. Уый йын зæрдæйæ-зæрдæмæ фæкæнид йæ хабæрттæ. Ныффыссид ын йæ разы курдиат дæр. Фæлæ, æвæццæгæн, Кунцал ныртæккæ районы ис, æмæ уым кæны йæхи хабæрттæ.

Чагу Мочевич бацыд йæ рудзынджы цурмæ æмæ та уырдыгæй ахъæр кодта Батырмæ. Уымæн уайтагъд асинтыл йæ къæхты уынæр ссыд.

- Уæлæмæ ма схиз... Тагъд ма мын скъолайы директор Кукунмæ фæдзур ардæм.
  - Уый Кунцалима районма ацыд, загъта Батыр.

Сардар цъусдуг хъусай алаууыд, стай та йын ногай загъта:

- Ужд та мын агроном Шабаты ссар...

- О, уæртæ Шабат йæхæдæг фæзынди, æз ын ныртæккæ зæгъдзынæн!
  - Мæ шофырæн дæр зæгъ, цæмæй тагъд йæ машинæмæ рацæуа.
- Хорз! дзуапп ын радта Батыр жмж гаражырджм ржвдз къахдзжфтжй фжраст.

Чагу Мочевич рæвдз акодта йæ уæлæдарæс æмæ асинтыл хæрхæмбæлд фæцис Шабатимæ.

– Нартхорæфснайæны куыстытæ цæуынц рæвдз, æнæкъуылымпытæй, – загъта агроном.

Сæрдарæн æхсызгон уыд, быдыры куыстытæ рæвдз кæй цæ-уынц, уый æмæ раппæлыд агрономы куыстæй.

* * *

Хыкуч уыцы уæзбын йæ уæлæ кодта йæ дзаумæттæ. Йæхи рæвдз кодта районмæ ацæуынмæ. Хъуыдытæ кодта, йæ ног бынаты куыд кусдзæн, ууыл.

Хыкуч жмж Кунцал райкомы секретары кусжнуатмж куы бахызтысты, уждмж се 'рбацыды размж хъуыдджгтж иууылджр рагагъоммж уыдысты бжржггонд. Кукуны снысан кодтой аджмон ахуырады управленийы инспекторжй, Хыкучы та — скъолайы директоржй. Райкомы секретарьмж та ма жрбацыдысты уый тыххжй, цжмжй сын уый арфж ракжна.

— Мæн фæндыд æмæ ныртæккæ дæр разы дæн ууыл, цæмæй Хыкуч куыстаид парткомы секретары бынаты, Кукун та — скъолайы директорæй, — загъта Хасан Темыры фырт, Кунцалмæ бакæсгæйæ. — Фæлæ, уе 'ппæт дæр куыд зонут, афтæмæй бынтон раст нæу чындз æмæ йæ лæджы фыд иумæ кусой, уый. Уымæ гæсгæ афтæ бауынаффæ кодтам...

Уыцы растаг райкомы секретары кусануатма бахызт Чагу Мочевич.

– Уж бон хорз! – радта сын салам жмж йе 'ргом тынгджр азджхта райкомы секретарьмж. – Хасан Темыры фырт, хатыр, афтж къжйных цыд кжй жрбакодтон, уый тыххжй. Ме 'рбацыды сжр та тынгджр у уый тыххжй... Цыбырдзырджй, ды жмж ам чиджридджр бады, уыдоны се 'ппжты джр дыууж къуырийы фжстж хонын, пенсимж кжй цжуын, уый тыххжй мж юбилейон изжрмж, Басрамж. Уырдыгжй та – нж хждзармж, куывдмж.

Райкомы секретарь на зыдта, цы дзуапп ын радтаид, уый, амж йж стъолы ужлхъус сагъдаужй лаугайж баззад.

Хыкучы фæндыд, райкомы секретарь ын куы загътаид, мах дæ нæ уæгъд кæнæм сæрдары бынатæй, зæгъгæ, фæлæ... Нæ фехъуыста уыцы ныхæстæ, æмæ йæ сæр разылд. Зын ын уыд, уый аххосæй йæ кæй исынц йæ бынатæй, æмæ йæ зæрдæ цыдæр æнахуыр дзæхст-дзæхст скодта. Йæ къæхтæ йæ быны фæцудыдтой Хыкучæн. Бирæ йæ нал хъуыд ахауынмæ, фæлæ йæм фæцырд Кунцал æмæ йæ уый ацахста. Йæ дæлæрмттыл ын фæхæцыд æмæ йæ сбадын кодта бандоныл.

Уырыссаг жвзагжй **ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболаты** тжлмац

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ равдысты фендзыстут **Плиты Андрейы** куыстытæ.

Андрей райгуырди 1964 азы Дзжуджыхъжуы. Бакасти Тугъанты Махарбеджы номыл аивадон скъолайы, аивадон училищейы емж Мескуыйы Суриковы номыл Паддзахадон академион аивадон институты.

Ныртæккæ у Уæрæсейы нывгæнынады, æрмдæсныйады æмæ архитектурæйы академийы скульптурæйы кафедрæйы доцент.

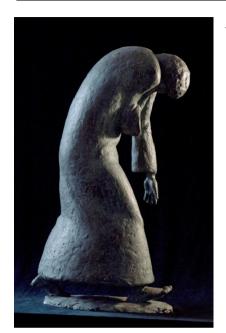
Иж куыстытж йын фенжн уыдис фжсивждон студентон равдыстыты – Ужржсейы алы сахарты.

Диалог.

Никæ.

Петр кæугæйæ.

Цæлхдур.

Хæтæгхуаг.

Иерусалимма фандагыл.

Фатæхсæг.

Асин.

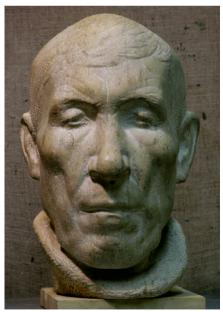
Азæлд.

Амонды фæдыл.

Мæ фырты сурæт.

Сурат.

Хъуыды.

Евæ.

Иаковы тох Задима.

Цæлхдур.

Фæцæф.

Ба.

Сайд дыл ма 'рцæуæд!

ЛИТЕРАТУРЕЙЫ ФАРСТАТЕ

МЗОКТЫ Асленбег

ДЗЕСТЫ КУЫДЗÆДЖЫ ДЗЫРДЫ РУХС

Рæдау æмæ цардхъом уыд Куыдзæджы курдиат. Уый ирдæй равдыста иры намысон идеалтæ, социалон æхсæнадон рæстдзинадыл тох, тыхджын национ характертæ.

Джыккайты Шамил

Ацы чиныг фыццаг хатт Дзæуджыхъæуы федтон, Дзанайты Иваны уынджы цы диссаджы чингуыты дукани ис, уым. Ныффыста йæ Мамиаты Изетæ, филологон наукæты кандидат, Цæгат Ирыстоны гуманитарон æмæ социалон иртасæнты институты хистæр наукон кусær^{*}. Мамион ма у «Ирон æвзаг æмæ литературæйы программæты (1–11 кълæстæ)» /Дзæуджыхъæу, Ир, 2005/ автортæй иу, Джыккайты Шамил, Хъантемыраты Римæ емæ Гуæздæрты Азæимæ. Йæ наукон куыстыты æмæ хицæн уацты иртасы ирон фольклор æмæ нырыккон литературæйы ахсджиаг фарстатæ.

Дзесты Куыдзæджы цард æмæ сфæлдыстады тыххæй монографи арæзт у авд хайæ, фæсныхас æмæ уæлæмхасæнæй. Чиныг мæ зæрдæмæ тынг фæцыд, уымæн æмæ автор кæсджыты размæ æххæстæй рахаста фыссæджы уæззау царды цаутæ, нæ сусæг кæны æвирхъау рæстæджы фыдæвзарæнтæ (Куыдзæгæвддæс азы арвыста ахæстæтты æмæ лагерьты).

Æз Куыдзаджы тыххай аппындар ницы зыдтон, йа уацмыстай йын иу дар никуы бакастан. Афта цаман рауад? Мах, цалдар фалтары ахуырдзаута (ахуыр кодтон 1959–1969 азты), цухгонд арцыдыстам на мадалон авзагай, ирон ныхасай, ирон историйа, ирон культурайа. Фастадар Хетаггаты Къостайы номыл университеты уырыссаг авзаджы факультеты куы ахуыр кодтон, уад-иу халагай мардтан ирон авзаг ама литературайы факультеты студенттам. Уыдон, чиныгма на касгайа, хорз

^{*}Мамиаты И. В. Курдиат рестеджы тыхевзаренты. Дзеуджыхъеу, Ир, 2007.

дзырдтой ирон жмдзжвгжтж. Аз та не фыссын зыдтон, не кесын, ирон чиныг ме къухы уевге дер никуы уыди, кед ме ныййарджыте кесын дер, фыссын дер хорз зыдтой, уеддер. Ме мад, Целлагон Зеиде, 1949 азы каст феци Дзеуджыхъеуы медицинон училище. Уым сын ерте азы дер левердтой ирон евзаг, еме иттег хорз береггенен райста фелваренты. Уеде ирон газет «Рестдзинад» дер иудадзыг истам. Ау, афте зын базонен у иронен йе маделон евзаг? — сагъес кодтон едзух. Фестедер, ахуыргенегей куы куыстон, уед мыхуырей цеуын байдыдта сывеллетты журнал «Ногдзау». Уый менен сси, аргъ кемен ней, ахем левар. «Ногдзау»-ы руаджы сеххест ме стыр беллиц — базыдтон кесын еме фыссын ме маделон евзагыл. Еме мын байгом ирон дзырд аивады дуне, уедей фестеме кесын ирон фысджыты уацмысте.

Мæнмæ гæсгæ, мæ ацы фембæлд дæр Мамиаты Изетæйы чиныгимæ æнæнхъæлæджы нæ уыди. Куыд фæзæгъынц, царды æнæнхъæлæджы ницы æрцæуы. Мæ зæрдæмæ тынг арф айстон литературæиртасæджы хъуыдытæ Куыдзæджы сфæлдыстады тыххæй. Бацагуырдтон чиныгдоны Куыдзæджы чингуытæ. Бакастæн ын йæ диссаджы радзырдтæ æмæ уацаутæ: «Хорхæссæг», «Бирæкрат», «Фæсмон», «Уæхæнæзы радзырд», «Хур скæсæнырдæм нæ ныгуылы», «Чъеури», «Тегайы бæлас», «Рапорт», «Арф комы», «Мадæй тыхджындæр», «Мæт», «Фæндагсар Уастырджи», «Фыййауы сагъæс», «Зæрдæйы ностæ»...

Ныр та жркжсжм лжмбынжг Мамионы чиныджы мидисмж. Фыццаг сжргонд — «Курдиаты ржзжнтж жмж фжлваржнтж» — зонгж нж кжны фыссжджы царды хабжрттимж йж райгуырджй (1905 азы Хуссар Ирыстоны Едысы хъжуы) йж амжлжты бонмж (1981 азы 24 августы). Изетж парахатжй спайда кодта, чиныг-кжсжгжн зонгж чи нжма у, ахжм жрмжгжй. Куыдзжгжн йж чысыл радзырдтж-нывтж ирджй жвдисынц йж царды хабжрттж — ахуыры азтж Едысы жмж Дзауы, 1920 азы лигъджтты уавжр, сж цард Ногиры, 1922 азы йж ахуыр Дзжуджыхъжуы Фыццаг ирон облжстон фжлваржн скъолайы, йж куыст газет «Ржстдзинад»-ы, йж фыццаг къахдзжфтж литературжйы.

Цымыдисаг у чиныджы дыккаг сергонд – «Социалон схемейе – аивадон характерме». Ахуыргонд лембынег иртасы 30-ем азты фыст радзырдте – «Хъандуйы фесмон», «Церайы балц», «Зерондей ертасыд», «Лег не де», «Госе», «Бынтон цыд»,

«Сылгоймæгты революци», «Хъамболы рæдыд», «Диссаджы куырой», «Арф комы», «Чъеури», «Хур скæсæнырдæм нæ ныгуылы», «Ужхжнжзы радзырд». Фыссжджы джсныйад куыд разыд иу уацмысай иннама, уый уынам ацы саргонды. Аз разы ден литературемртаседжы ахем хъуыдыиме: «Резынивыныл лæуд сты уыцы азты Дзесты Куыдзæджы æппæт аивадон фæрæзтæ дæр... Ныхасы хъжды индивидуализаци Куыдзæджы дарддеры сфелдыстады свеййы характеристикейы сейраг фараз. Персонажы удыхъады психологион разт, йа мидызмалд, жикъаржиты ивжитж жвдыст цжуынц фыссжджы социалон цестенгасме гесге... Характер еме цауты бастдзинад уацмысты у жрдзон, диалектикон, аивадон жмж психологион жгъдаужй уырнинаг. Уыимж авторы фыссжн сис жмхуызон аржхсы куыд трагикон, монументалон фелгонцте аразынме (Дзанг), афте адеймаджы хинейдзаг удысконд худеджы уаверты райхалынме дер (Ужхенез, Бимбол)».

Куыдзаг йа алыварс дунема цы цастай касти ама ахсанадон фæзындтæн цы хуызы аргъ кодта? Ацы фæрстытæн литературжиртасжджы дзуапп ссаржн ис чиныджы жртыккаг сжргонды – «Авторы позици официалон эстетикæйы агъуды». Фыссжджы цест уынаг уыд, царды фезындтем биретей къжрцхъусджр разынд. Ахуыргонд жргомжй дзуры Куыдзжджы сфалдыстадон къуыхцыты субъективон аххосагтыл дар («дергъветин рестег тыхист уыд ехсенадон цардей»). Уыдон æрмæст Куыдзæджы радзырдты æмæ уацты не сты. Авторы хъуыдымж гжсгж, уыцы миниуджытж иумжйаг уыдысты жгас «советон литературжижн 30-жм азты дыккаг жмбисжи суанг 50-жм азты кæронмæ». Ранымайæм сæ – схематизм, æхсæнадон процесста хуыматаг иллюстраци канын, цы уыдысты, уымей сын бире рогдер хуыз деттын. Еме цемен уыд афте? Уымжн жмж литературжйы хицауиужг кодтой жнжконфликтон «теорийы» домжнтж.

Уыцы рестег Куыдзег (ермест 1954 азы суегъд йе цагъары къелетей) фыста радзырдте, хорз ын бантыст очеркы жанры еме аивадон телмацы дер — Г. Короленко, А. Ф. Серафимовичы уацмысте, В. Катаевы «Полчъы хъебул», А. Гайдары «Тевд дур», Къостайы пьесе «Дуня». Хъыгаген, Къостайы уацмысты ертетомон ембырдгонд мыхуырей куы рацыд, уед дзы телмацгенеджы ном фыст дер не 'рцыд.

Радзырд-монолог сси Куыдзæгæн йе сфæлдыстады сæйрагдæр мадзал, уый фæуæрæхдæр кодта йæ авналæнтæ, фæхъæздыгдæр литературон хъайтары характеристикæ. Уæдæ чи сты æмæ цавæр сты Куыдзæджы таурæгъкæныны хуызтæ? Фыццаг: дзырднывæндæг, хабархæссæг æмбар у авторы фæлгонцимæ, ницæмæй дзы хицæн кæны, дзуры йын йæ хъуыдытæ. Дыккаг: автор кæд йæ уацмысы хъайтарæн равзары, идейон æгъдауæй æмæ зæрдæйыуагæй йæхимæ хæстæг чи у, ахæм персонаж, уæддæр уымæн ис йæхи хъæлæс, йæхи интонацитæ, уый фæзæгъы авторы кæцыдæр хъуыдытæ дæр. Æртыккаг: радзырд-монолог, ам хъайтар йæхæдæг у дзырднывæндæг дæр æмæ цаутæн аргъгæнæг дæр.

Куыдзæг ирон литературæйы басгуыхти радзырды дæсныйæ. Уымæн æвдисæн — «Хорхæссæг» (1930). Уый ссис ирон литературæйы шедевр, хаст æрцыди литературæйы хрестоматимæ. Куыдзæджы радзырдты аивадон мадзæлттыл, сæ аивадон сусæгдзинæдтæ æмæ дæсныйадыл иртасæг дзуры йæ чиныджы цыппæрæм сæргонды — «Кæркдон æви æддæгуæлæ галуан... (сюжет æмæ композицийы дæсныйад)».

Сæргонды номæн Мамион æрхаста Джыккайты Шамилы ныхæстæ Куыдзæджы тыххæй: «Уацмысы хицæн хæйттæ сты аразæн дурты хуызæн, хицæнтæй ницы сты, фæлæ сæ бæлвырд фæткыл куы амайай, уæд сæ рауайдзæн кæркдон дæр æмæ æддæгуæлæ галуан дæр» (Джыккайты Ш. Рæстдзинад — æнтыстыты рахæцæн. Мах дуг, 1973, № 5).

Ахуыргонд разы у Куыдзеджы сфелдыстады инне иртасджытиме дер: фысседжы уацмысте хайджын сты «культурон прозе кей хонынц, уый миниуджытей. Сюжетты резт цеуы ердзон уагыл, суретте, ердзы нывте еме психологион уаверте евдыст цеуынц елгын, хуыметег, феле рестдзевин ферезтей. Ней се, фыссег сыл куыд куыста, уый бафиппайен, цыма сын ендерхуызы зегъен не уыд, афте» (Джыккайты III. Уый дер уым).

«Рестет еме ныхмедзыдте» — афте хуыйны монографийы фендзем сергонд. Автор иртасы аивадон конфликты хуызте Куыдзеджы уацмысты. Алыверсыг филологион анализ детты радзырдте «Мырзейы абете», «Абырет Хъуыдеберд», «Афойнадыл», «Евирхъау герах», «Менионы балц», уацауте «Мет», «Серибары сусетдзинедте» еме «Фендагсар Уастырджи»-йен. Фысседжы сфелдыстады 60—70-ем азты конфликты рацарезты сейраг сси адеймаджы хъысмет, ехсенадон быцеуте хаст

цæуынц адæймаджы миддунемæ, йæ дуненкъарынады æрфытæм. Куыдзæджы фæстаг уацау «Фæндагсар Уастырджи»-йы ирдæй нывæфтыд цæуынц авторæн йæхи гуманистон цæстæнгастæ. Уацауы хъайтартæ, сæ æрвылбоны хъуыддæгтæ æмæ архайд сты арф «философон нысаниуæгæй хайджын». Иртасæджы хъуыдымæ гæсгæ, ацы уавæр у «нырыккон ирон прозæйы рæзты ног фæзилæнты комкоммæ æвдисæн».

Сывæллæттæн фыст уацмыстæ дæр нæ баззадысты литературæиртасæгæй рохуаты. Уыдоныл ныхас цæуы чиныджы æхсæзæм сæргонды («Сабидуг – хæрзæгъдауы равзæрæн»). Куыдзæг хорз æмбæрста, куыд вазыгджын у сывæллæттæн ирон дзырды тых, куыд ахъаз у йæ зонындзинæдты рæзтæн. Ам уæлдай нæ уыдзысты Куыдзæгæн йæхи ныхæстæ дæр: «Къаннæг сывæллон хъуамæ йæ афоныл бауарза чиныг дæр æмæ йæ мадæлон æвзаг дæр. Рагæй фæстæмæ дæр нæм ацы хъуыддагæн фадат куы уыдаид, уæд ныртæккæ афтæ арæх нæ уаиккой, се 'дылыдзинадæн барæн кæмæн нæй, ахæм «зæхбарджытæ» – ирон æвзаг «ардыгæй Елхотмæ» чи бары, уыдон» («Мæ хæрзæггурæггаг Иры сывæллæттæн»).

Аргъау «Кæуыл худтысты куыдз, гæды æмæ карк», радзырдтæ «Хинæйдзаг къæбыла», «Зыд», «Къуызыппа», «Ичъи», «Диссаджы кукла», «Хæрæгыл», «Уæлыгæсы радзырдтæ», «Фыййау куыдзы мæлæт», «Хъæбатыр тæрхъус» — æмæ се 'ппæт чи фæнымайдзæн? «Автор сабидугмæ кæсы бæрнон цæстæй, фæсивæдимæ кæны æмбар æмæ æууæнчы ныхас. Уыимæ йæхи хизы, фæлмæцыны хос чи у, ахæм хус зондамонæнтæй. Хæрз къаннæджытимæ дзуры æнцонæмбарæн, хæрзаив æвзагæй», — зæгъы Мамион.

Чиныджы *жвджм* с*жргонд* — «*Мысинжгтж* — *зжрджйы цин жмж хъыгтж*». Цжуыл у йж ныхас литературжиртасжгжн чиныджы ацы хайы? Куыдзжджы мысинжгтыл. Баззади йын дыууж чиныджы. Фыццаг — «Нж буц хистжртж» (Орджоникидзе, 1981) — кжсджытжн у зонгж, уарзон, иртасджытж дзы парахатжй пайда фжкжнынц сж наукон куыстыты Къоста, Нигер, Гждиаты Цомахъ, Илас Жрнигон, Къосыраты Сжрмжт, Беджызаты Чермен, Гждиаты Секъа, Бекъойты Дзибка жмж Тыбылты Алыксандры тыххжй куы фжфыссынц, ужд.

Дыккаг чиныг – «Зæрдæйы ностæ» (Дзæуджыхъæу, 2002) – къухфыстæй æфснайд уыд Куыдзæджы бинонтæм æмæ æнхъæлмæ каст хуыздæр рæстæджытæм. Ныхас дзы цæуы,

фыссет цы агтуыстаг фыдбонта ема хъиземартта бавзарста ахастатты ема лагерьты, уыдаттыл. Мамионы хъуыдыма гасга, «Зардайы носта» — хицан адайматты анарай хъысматыл зардахалдай афалгаст, адам ема дуджы трагедийы авдисандарта — фазахсынц, домынц, цамай макуыуал раздахой уыцы тугуаран растаджыта».

Мæнмæ гæсгæ, «Зæрдæйы ностæ» у æнусон документалон цыртдзæвæн Советон дуджы æнаххосæй æфхæрд æмæ сæфт чи æрцыд, уыцы милуангай адæймæгтæн.

Монографийы фæстаг хай у «Уæлæмхасæн æрмæг». Ам фенæн ис фыссæджы цард æмæ сфæлдыстадимæ баст иуæндæс къамы. Уыдон ист æрцыдысты алы азты, сæ мыхуыр чиныджы у æнæзæрдæмæдзæугæ. Цæсгæмттæн равзарæн нæй, Куыдзæджы сурæт нæ базондзынæ, цыфæнды бæстон æм куы кæсай, уæддæр.

Нæуæдзæм азы цы чиныг¹ рацыд Куыдзæджы тыххæй, уым дæр ис ахæм уæлæмхасæн æрмæг. Уый дæр мыхуыргонд æрцыд Дзæуджыхъæуы чиныгуадзæн «Ир»-ы. Бæлвырд æмæ аив мыхуыр æрцыдысты хуызистытæ ам. Æвæццæгæн, уæд мыхуыры кусджытæ хуыздæр æххæст кодтой сæ профессионалон хæстæ.

Монографи мæ къухтем куы райстон, уæд мæ фæндыд базонын, цавæр нысан æвæрдта йæ размæ автор. Ацы фарстæн дзуапп ссардтон 163 фарсыл: «Дзесты Куыдзæджы прозæ иртасджыты фæлтæрддзинад бахынцын æмæ йыл дарддæр бакусыны фæндæй равзæрд ацы чиныг. Йæ структурæ сырæзт жанрон домæнтæ æмæ поэтикæйы сæйраг æмбарынæдтимæ баст филологон анализы бындурыл. Куысты цы цалдæр хайы ис, уыдонæй алкæцы дæр фæуы бæлвырд хатдзæгтæй. Уыдон нæ фæлхатгæйæ ма цалдæр ныхасы зæгъын æмбæлы Дзесты Куыдзæджы адæймагон æмæ сфæлдыстадон æууæлтæ йæ курдиаты нысаниуæджы фæдыл».

Аз чиныг карай-каронма бакастан. Фала агар араджиаума на рабараг авторы куысты нысан. Манма гасга, уыман загъан уыд ахуыргонды цыбыр бацауан ныхасы 5-ам фарсыл. Уад чиныгкасаг дар арфдар банкъардтанд литературандтансаджы хъуыды ама йа монографийы структура.

Наукон монографи кей схонынц, уым енеменг фехъеуы

¹ Мамиева И. Кудзаг Дзесов. Очерк творчества. Владикавказ, Ир, 1990.

библиографи. Стыр жххуыс фжуыдаид ахжм жрмжг чиныгджтты кусджытжн, маджлон жвзаг жмж литературжйы ахуыргжнджытжн, студенттжн, Куыдзжджы цард жмж сфжлдыстад базонын кжй фжнды жмж йж чи ахуыр кжны, стжй фиджны фыссжджы сфжлдыстад чи иртасдзжн, уыцы жрыгон ахуыргжндтжн жмж чиныгкжсджытжн. Кжд чиныг жхсжз азы размж (2007) фжзынд, уждджр нж газетты жмж журналты иунжг ныхас джр не ссардтон уый фждыл. Мжнжн уый уыди тынг хъыг. Куыдзжджы цард жмж сфжлдыстадыл бирж наукон-иртасжн куыстытж фыст не 'рцыд. Жмж ахжм фжллой жхсжнаджй рохуаты баззад.

Фæлæ хорзæй хорз зæгъын хъæуы. Æз бузныджы ныхас зæгъын Мамионæн йæ стыр æмæ ахсджиаг куысты фæдыл, уæлдайдæр та, иронау æй кæй ныффыста, уый тыххæй.

Монографийы тираж у 300 экземпляры. Чиныгдетты дер фарстон ез ацы куысты тыххей. Йе кой дер ын не фехъуыстой. Ней скъолаты библиотекеты дер. Уед «Цегат Ирыстоны Абайты Вассойы номыл гуманитарон еме социалон иртасенты институт» еме «Уересейы Наукеты Академи, Цегат Ирыстоны — Аланийы Хицауад, Дзеуджыхъеуы наукон центр»-ы немтте цы чиныгыл еверд ерцыдысты, уымен йе тираж фефылдергенен не уыди?

Мамионы куыст жнжмжнг фжпайда уыдзжни, нж дзырдаивад чи ахуыр кжны, уыдонжн: ахуыргжндтжн, маджлон жвзаджы жмж литературжйы ахуыргжнджытжн, педагогон институты жмж университеты студенттжн, хистжр кължсты ахуырдзаутжн, чиныгкжсджытжн, ирон ныхас чи уарзы, Куыдзжджы дзырды рухсжй райгонд чи у, уыдонжн.

HE 'B3AT — HÆ ФAPH

АБАЙТЫ Арбилянæ

ИРОН ФАРНЫ СÆРВÆЛТАУ

Æрдз йæ хæрзтæй ницы бавгъау кодта Дзæуджыхъæуы 13-æм скъолайы директор, РЦИ-Аланийы сгуыхт ахуыргæнæг, Колыты Аксойы номыл премийы лауреат Сæлбиты-Колыты Иринæйæн. Фыдæлты намыс æфсармджынæй хæссы царды, табуйагæй йæ лæвар кæны ирон адæмæн. Зонд æмæ хæлардзинад, адæмимæ цæрыны курдиат сты йæ удыконды, цæхх, къæбæр дæттын та йын баззад йæ кадджын фыдæлтæй. Къорд азы размæ йæ директорæй кæй снысан кодтой, уый амондджын уынаффæ уыд 13-æм скъолайы коллективæн. Ирæ æппæт фадæттæ дæр аразы, цæмæй ахуыргæнджытæн сæ зæрдæ куыстмæ райа, бæрзонд уа сæ педагогон цæттæдзинад, уарзой сывæллæтты, сæ зæрдæты сын гуырын кæной ахуыры бæллиц æмæ сæ рауайа райгуырæн бæстæйы аккаг хъæбултæ. Хистæр фæлтæр скъолайы цыдæриддæр хорзæй сарæзтой, уыдон фæцудын нæ бауагъта, фæлæ ма сыл бафтыдта.

Дзæуджыхъæуы иннæ ахуыргæнæндæтты 'хсæн Къостайы номыл 13-æм скъолайæн сæрмагонд ахадындзинад ис. Ссæдз азæй фылдæр ЮНЕСКО-йы армдардæй кусы. Иумæйаг æмæ уæлæмхасæн ахуыры мадзæлттæ баиу кæныны фæрцы коллектив æнтыстджынæй æххæст кæны хъомыладон хæстæ.

Иннæтæй хъауджыдæр 13-æм скъолайы ахуыргæнинæгтæ ныр фараст азы цæуынц «Ирон æвзаджы культурæ». Йæ амоныны мадзæлттыл æмæ методикон æрмæгыл бакуыста директор йæхæдæг. Бирæ æнтыстдзинæдтæ бафтыд Ирæйы къухы. Ирон фысджыты райгуырæн кæнæ мысæн бонтæй иу дæр нæ ферох кæнынц, саразынц литературон-музыкалон тематикон изæртæ, фембæлдтытæ зындгонд адæймæгтимæ, ветерантимæ. Коллективæн бастдзинад ис Стыр Ныхасимæ, центр «Сфæлдыстад»-имæ, республикæйы Ветеранты советимæ. Ам алыхуызон семинартæ скæнынц Педагогон институт, Ахуыргæнджыты зонындзинæдтæ фылдæргæнæн республикон институт. Скъоладзаутæ цæуынц алыхуызон

Колион-Сæлбиты Иринæ.

сфæлдыстадон къордтæм. Ирон драмон къорды кæстæр кары сывæллæттæ ахуыргæнæг Дыгъуызты Роксанæйы разамындæй зæрдиагæй архайынц, арæхсынц рольты хъазынмæ.

Бирæ хæттыты систы 13-æм скъолайы ахуыргæнинæгтæ уæлахиздзаутæ зарынæй, аив дзурынæй ерысты, экологон æмæ æрыгон иртасджыты конкурсты, туристон слетты æмæ æндæр республикон æмæ горæтаг конкурсты. Директорæй Ирæйы куы сæвæрдтой, уæд ма традицитыл бафтыд иу: ахуыргæнджытæ æмæ скъоладзаутæ сыгъдæгæй дарынц Къостайы ингæн, Колыты Аксойы мемориал, сæ æфснайыны хæс райстой

сехиме. Феле еппет уыдеттиме коллективен сейраг у скъолайе ирон евзаг еме ирон фарны артдзест саразын.

Цæмæй ирон æвзаг бирæтæн райст-бавæрды æвзаг ма уа, уый тыххæй дыууæ азы размæ скъолайы байгом ирон кълæстæ. Æниу, æвæццæгæн, иугай кълæстæ байгом кæнынæй хъуыддаг уæлвæзмæ не схиздзæн. Нæ фарн, нæ адæмы удылхæцæг ирон æвзаг æгуыдзæджы бынаты уымæн ис, æмæ йæ ирæттæ сæхæдæг хъахъхъæнинаг хæзнайыл нæ нымайынц. Ирон кълæсты куыст куыд цæуы, уый тыххæй дзуры СÆЛБИТЫ-КОЛЫТЫ Иринæ.

– Дыууж ирон кължсты ахуыргжнинжгтж бирж не сты, ис дзы жрмжст фжйнж 16 сывжллоны. Зжгъын хъжуы уый, жмж ныййарджыты сразжнгард кжнын жнцон нж уыд, сж сывжллжтты цжмжй ног хуызы ахуырмж радтой, уымж сж ныфс нж хастой. Фжлж ныр разы сты, уымжн жмж сж цот, стандартон программжйыл чи ахуыр кжны, уыдонжй джлджр ницжмжй лжууынц, уый рабжржг контролон фжлваржнты. Лжмжгъджр не сты, фжлж ма хуызджр зонынц сж маджлон жвзаг, ирон жмбисжндтж, аргъжуттж, фылджр сжм ис зонындзинждтж Ирыстоны истори, культурж жмж жрдзы тыххжй, уымжн жмж афтж аржзт у сж программж. Сывжллжттж жппжт предметтж джр цжуынц иронау: математикж, алфамблай дуне, музыкж, нывгжныны аивад.

Англисаг æвзаг ахуыр кæнгæйæ та, дзырдтæ фыццаг фæзæгъынц уырыссагау, стæй иронау æмæ англисагау. Ирон кълæсты ахуыргæнинæгтæ канд Дзæуджыхъæуæй не сты, цалдæрæй цæуынц Олгинскæ, Даргъ-Къох æмæ Заманхъулæй. Арфæйаг уæнт сæныййарджытæ, кæй ныл баууæндыдысты, уый тыххæй.

Бузныг ден ирон кълесты ахуыргенджыте Хуыбецты Мадонна жма Габиты Нинойа. Ацы чызджыта каст фесты на университеты райдайжн ахуырады педагогикж жмж методикжйы факультет. Ерыгон сты, феле кусынц зердиагей, кед иннетей ужлдай фылдер мызд не исынц се зын куыстен, ужддер. Уроктж иронау амонынц, фжлж сывжллжттж райдианы афтж цетте нема веййынц, уыме гесге се уырыссагме рахизын дер бахъеуы. Урокты, программейы федыл сем фарстыте куы савзары, уад бадзурынц чингуыты автортам - Цагат Ирыстоны педагогон институты ЮНЕСКО-йы кафедрайы кусджытж Дзампаты Ларисжмж, Зембатты Ларисж, Гжззаты Альбинж, Хъыргъуыты Фатимж, Хъесаты Еленжмж, жмж сын уыдон бакжнынц цжстуарзон жххуыс. Ницжмжй хъаст кжнынц Мадонна жма Нино, армаст хорз уаид, ЮНЕСКО-йы кафедрайы кусджыте сем искуы уроктем куы ербацеуиккой еме ахсджиаг фалвараны ахуырта куыд цауынц, уыман сахадаг аргъ куы скениккой, уед.

Бирж ржстжг нжма рацыд ирон кължстж саразынжй, фжлж сывжллжттж афтж хорз дзурынц иронау, жмж уыдонмж хъусгжйж нж цинжн кжрон нал вжййы. Туркжй жрцжужг иржттж нжм уазжгуаты уыдысты, бадтысты ирон кължсты урокты, фжныхас кодтой, сж къамтж фжистой сывжллжттимж жмж фжстагмж загътой: бацархайут, цжмжй ацы къонайжн йж арт макуы бамынжг уа. Жмж мах джр ууыл архайжм. Жппжт бжржгбжттж джр сывжллжттимж кжнынц иронау. Ирондзинад цжмжй сж туджы хъара, уымжн хорз ахъаз у нж Ирон хждзар джр. Ацы хатжн ирон дзауматжй сифтонг кодта фольклоры ахуыргжнжг, йж куыстжн канд йж ржстжг нж, фжлж йж уд джр чи джтты, уыцы аджймаг — Берозты Розж. Сывжллжтты сахуыр кжны къуымбилимж архайын, пирын, жлвисын, жхснудын, цъында кжнын, хор ыссын...

Ирон кълесте фылдер куы уаид Дзеуджыхъеуы, республикейы районты скъолаты, уед хорз уаид, феле се ерембырд кенын зын у. Цемедер гесте ныййарджыте терсынц, не

сывæллæттæ уырыссаг æвзагæй фæсте куы баззайой, зæгъгæ. Фæлæ уый рæдыд хъуыды у: уымæн æмæ иронау ахуыр кæндзысты æрмæст æртæ азы, 4-æм къласы та сабыргай рахиздзысты стандартон программæмæ. Иннæмæй, Ирыстоны хистæр фæлтæры ахуыргæндтæ, фысджытæ, культурæйы архайджытæ иууылдæр 8-æм къласы онг ахуыр кодтой сыгъдæг иронау, æмæ дзы дзыхъхъылæуд кæцы у? Абон Иры кад æмæ намыс уыдон куы сты. Стыр курдиат мæм ис ирон бинонтæм, ныййарджытæм: уæ сывæллæттимæ иронау дзурут, се 'взаг сæм цæмæй кадджын уа, мадæлон æвзаджы ад цæмæй æнкъарой. Скъолайæн иунæгæй йæ бон ницы бауыдзæн, сымах куы нæ балæууат йе 'нцой уæд.

Алы фадæттæ дæр ис кусынæн нæ ахуыргæнджытæн æмæ сывæллæттæн — программæтæ, чингуытæ лæвар, компьютертæ, интерактивон фæйнæджытæ, ницы хъуаг сты. Æрмæст зын у, кълæстæм сывæллæттæ гыццыл кæй цæуы, уый. Хорз уаид, нæ сабиты-иу иронау дзурын рæвдауæндæтты куы ахуыр кæниккой, уæд. Æвзаг хъуамæ афтæ рæза: хæдзар — рæвдауæндон — скъола. Никуы бамбардзынæн, ирон хæдзары бинонтæй сæ кæстæртимæ уырыссагау чи дзуры, уыдоны. Цæмæй хъал, цæмæй буц сты, мадæлон æвзагыл былысчъил кæнынæй? Уый худинаг у, æндæр ницы.

Бæргæ, хъуыддæгтæ мæ фæндиаг куы уаиккой, уæд Дзæуджыхъæуы цæрджытæ, нæ кæстæр фæсивæд иууылдæр дзуриккой сыгъдæг иронау, канд скъолайы нæ, канд бæрæгбæтты нæ, фæлæ кæрæдзиимæ ныхас кæнгæйæ, уынджы, кæмфæндыдæр. Уый мæ бæллиц у. Фæлæ нæ уайы афтæ. Уымæн æмæ ирон ныййарджытæн сæ фылдæр иронау нæ зонынц. Нанатæ æмæ бабатæ дæр фылдæр хатт сæ цоты цотимæ дзурынц уырыссагау. Уый диссаг куыннæ у? Æмæ хистæртæ се 'ргом мадæлон æвзагмæ куы нæ здахой, уæд сывæллон дæр зæгъы: адоны куы нæ хъæуы, уæд дзы æз цы аразын? Æрмæст скъола ницы бакæндзæн æнæ ныййарджыты æххуысæй.

Фæнды мæ, цæмæй ныййарджытæ сæхимæ уыцы хæс райсой: мæнæ ме 'взагæн æз дæр истæмæй балæггад кæнон. Уæд дзы исты рауайдзæн. Ирон æвзаг Елхотæй дарддæр нæ хъæуы, зæгъгæ, чи зæгъы, уыдон рæдийынц. Уымæн æмæ ирон адæймаг иронау куы нæ дзура, уæд æм æфсарм дæр нæй, æгъдау дæр. Æз афтæ хъуыды кæнын, æмæ, нæ паркты, уынгты, стæй æндæр горæтты уæвгæйæ дæр, йæхи æнæфсармæй чи дары, уыцы чыз-

джыты жмж лжппуты хждзжртты ирон ныхас нж уыд. Жвзагжн йж фарн бирж у, уымж гжсгж не 'ппжт джр ууыл тыхсжм, цжмжй бинонтж иронау дзурой. Ужд уыдзжн нж кжстжртжм жфсарм джр, жгъдау джр жмж уыдзысты нж разагъды лжгты аккаг, уыдонау кад жмж лжггад кжндзысты Ирыстонжн, ирон аджмжн.

Кæронбæттæны уый зæгъын: Дзæуджыхъæуы ис гуырдзиаг скъола, ис дзы, англисаг æвзаг биноныгæй кæм ахуыр кæнынц, ахæм скъолатæ. Мах та фæнды, цæмæй 13-æн скъолайæн радтой, ирон æвзаг арфдæр кæм ахуыр кæнынц, ахæм скъолайы статус æмæ бартæ. Уый тыххæй курдиат балæвæрдтон Дзæуджыхъæуы администрацимæ дæр, ахуырады министрадмæ дæр, фæлæ нырма дзуапп нæй.

ЕВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

СТАЛИНЫ ЗАРЖГ

Ирыстоны Хынцеджы мидегей Ныррухс кодтай Телиты Даргъафс, Ой, хъжбатыр Сталин, мах уарзон **Ендон** фетег, бире фецерай, гъейтт! **Енусма** дар на зараджы уыдзан Сталины хъжбатыр хъжлжс, гъейтт! На хурты хур Сталин у, Саг хастон, андон фатаг, гъейтт! Хаххон хъаутай фасарантам Хъуысы махжн не 'нтысты кой, гъейтт! На колхозы нард рагъачтта Цъжх кжрджгыл кафгж кжнынц, гъейтт! Науаг захма арвы риуай Стъалыйау куы ныххуды, гъейтт, Куы ныххуды уарзон Сталин, Бира цара на хурты хур, гъейтт! На раздзачаг Сталин у, Тыхджын стем йе хъаруйе, гъейтт! На хахбасты на хазната Куы ракъахем ломы дзыхей, гъейтт! На хурты хур, уарзон Сталин, Уый дер махен де разамынд, гъейтт! Ирыстон дыл зары зараг, Хъжбатыры, тохы заржг, гъейтт! Зардзыстем ей енусме дер, Зардзыстем ей не хохбесты, гъейтт!

«Мах дуг», 1938, №1

Джамбул ДЖАБАЕВ, народный поэт Казахстана

ПОЭМА О НАРКОМЕ ЕЖОВЕ

Цветут наши степи, сады и поля, В пурпурный халат нарядилась земля. Как Ленин, наш солнечный вождь гениален – Любимый, родной, нестареющий Сталин.

В живом организме Советской страны Ежову вождем полномочья даны— Следить, чтобы сердце— всей жизни начало— Спокойно и без перебоев стучало.

Следить, чтобы кровь, согревать не устав, По жилам текла горяча и чиста. Следить, чтобы не было ран и царапин, Чтоб острые когти на вражеской лапе

Коснуться в ночной тишине не могли Любимой, родной и священной земли... А враг насторожен, озлоблен и лют. Прислушайся: ночью злодеи ползут,

Ползут по оврагам, несут, изуверы, Наганы и бомбы, бациллы холеры... Но ты их встречаешь, силен и суров, Испытанный в пламени битвы Ежов.

Враги нашей жизни, враги миллионов, Ползли к нам троцкистские банды шпионов, Мечтали ночами: заводы — на снос! Посевы — огню! Поезда — под откос!

Они ликовали, неся нам оковы, Но звери попали в капканы Ежова. Великого Сталина преданный друг, Ежов разорвал их предательский круг.

Раскрыта змеиная вражья порода Глазами Ежова — глазами народа. Всех змей ядовитых Ежов подстерег И выкурил гадов из нор и берлог.

Разгромлена вся скорпионья порода Руками Ежова — руками народа. И Ленина орден, горящий огнем, Был дан тебе, сталинский верный нарком.

Седой летописец, свидетель эпохи, Вбирающий все ликованья и вздохи, Сто лет доживающий, древний Джамбул Услышал в степи нарастающий гул.

Мильоноголосое звонкое слово Летит от народа к батыру Ежову: Спасибо, Ежов, что, тревогу будя, Стоишь ты на страже страны и вождя!

Храните страну от проклятых гадюк, Как свято хранит ее Сталинский друг, Кого воспитали нам Ленин и Сталин, Кто тверд и суров, как отлитый из стали, Кто барсов отважней и зорче орлов, Любимец страны, зоркоглазый Ежов!

->-

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

БЕДЖЫЗАТЫ ЧЕРМЕН

(1898-1937)

Беджызаты Дауыты фырт Чермен райгуырд 1898 азы 23 декабры Урстуалты Едысы хъжуы. Ам сж хъжууон скъолайы дыууж азы куы бакаст, ужд сси Гуры дины училищжйы ахуырдзау, стжй 1915 азы бацыд Калачы дины семинармж.

Дыууж азы фжстж дзы рауад дины ахуыргонд кусжг, фжлж уждмж йж зондахастыл фжзындысты социал-демократон хъуыдытж, жмж йе 'ргом азджхта революцион архайдмж.

1918 азы йжм жфсадмж фжсидтысты, жмж бахауд, Гуры цы ирон полкъ уыд, уырджм. Ермжст дзы бирж нж бафжстиат: жфсжддонтжн джр сж дзжвгар хай революцион змжлдмж сж хъус адардтой, жмж уыйадыл ужлджр хицауад полкъ ныххжлиу кодта.

Чермен Едысмæ 'рбаздæхт. Сæ хъæуккæгтæй хæсты быдырæй чи ссыд, ахæм большевиктимæ фемцæдисон, иумæ сарæзтой партион къорд — Хуссар Иры уый фыццаг уыд. Афтæмæй суинаг фыссæг ног цардарæзты сæраппонд аныгъуылд революцион тох æмæ куысты. Фæстагмæ советон хицаудзинад æрфидар Гуырдзыстоны дæр. Æмæ Чермен — Хуссар Ирыстоны ревкомы сæрдары хæдивæг, центрон æххæстгæнæг комитеты Президиумы секретарь, стæй фæд-фæдыл газет «Хурзæрин»-ы, литературон газет «Большевикон аивад»-ы æмæ журнал «Фидиуæджы» редактор. Стæй та наукон-иртасæн институты директор, Фысджыты цæдисы сæрдар...

Цы жбуалгъы хабар у, цы: аджмы сжрхъуызой у, афтжмжй дыл «аджмы знаджы» мжлжтдзаг ном аныхасжнт! Емж йжм ленинон-сталинон сжркъуыртж сж Мукарайы сжрдасжн фжцъортт ластой жмж йыл жй жрбауагътой – ирон литературжйжн номгжнжг фысджыты ахъаззагджртжй та иу йж тжккж цардбаржгжй дунейы рухсжй фенжхай.

Чермен фындджсаздзыджй фжцис зжрджргъжвд аив дзырдмж — замманай байзжддаг рантыст дунемж йж фыдыфыд Леуанжн, номдзыд каджггжнжгжн. Жмж — жцжгджр: кадджыты эпикон жвзагжй цы новеллжтж сфжлдыста Чермен, «Мжсгуытж дзурынц», зæгъгæ, уыдоны фæрцы сбæлвырд, æцæг стыр фыссæг кæй у, уый. Ирон аив литературæйы æнусон мæсгуытæ йын басгуыхтысты. Фæлæ коммунистон тæссармæзонд идеологийы тырысайы бын цытæ фæфыста, уыдон, æмткæй райсгæйæ, бæрзонд аивадмæ дæрддзæф лæууынц, науæд та йæм бар нæ дарынц.

Иннæ замана та ма уый у, æмæ абоны онг Беджызаты Чермены уацмыстæ, куыдфæнды ма фæуой, уæддæр иу цъары мидæг æмбырдгондæй мыхуыры нæма фæзындысты. Æппæтæй æxxæстдæрæй йын рацыдысты 1958 азы Чъребайы.

ЖЛБЕГАТЫ БАТАЙ ЖМЖ БАРСЖГАТЫ ЧЫНДЗ

Æхсар бæрæггæнæг лæгнымæцæй уыди, мæ хуртæ, раджы заманы, цард бæрæггæнæг зæхфылдæрæй æмæ исбонæй, лæг бæрæггæнæг та 'гъдауæй. Æгъдауыл мард уыдысты фыдæлтæ, царды сæрфат аразæг дæр — æгъдæуттæй. Æмæ, уæдæ, æндæр куыд уыдаид, паддзах уыдон нæ зыдтой, æлдар — иннæ ахæм, хицау æмæ закъон та æрхæсгæ сты нæ бæстæм. Уæд та хицау — мыггаджы хистæртæ, закъон — нæ хохбæсты æгъдæуттæ, уыдонæй цардысты, уæдæ цы, чи ахызтаид æгъдауы сæрты, уыцы быны сæфт чи уыдаид, фæлæ тыхджынæн цынæ 'нтысы — æгъдауы сæрты дæр-иу ахызти, йæ зæрдæ куы загътаид, уæд, æмæ йын батадаид, æвæдза, æгъдауы сæрыл карздæр дзурæг кæддæриддæр тыхджын уыди.

Цжй, дардыл цы нывæндон ныхас, таурæгъæн райдайын хуыздæр у йе 'цæгæй.

Æгуыдзæг мыггагыл мыййаг нæ хыгътой нæ Мæсгуыты хъæу, нæ, æппæт нæ Мæсгуыты бæстæ дæр Æлбеджы мыггаджы. Лæгифтонг, гæрзифтонг уыди Æлбеджы мыггаг, цы ма хъуыди цæрынæн, уæдæ, æмæ хæрынæн ахæм мыггаджы. Цардысты Æлбегатæ дæр, уæдæ цы, алцæмæй фагджынæй. Цардæй бухъхъытæ кодтой. Бон сын куывдæн уыди, æхсæв та чындзæхсæвæн. афтæмæй цардысты сæ рындзыл, уæлæ акæсæны сæрмæ ныр дæр ма куы зынынц сæ мæсгуытæ, сæ хæдзæртты бындзæфхæдтæ кæллтытæй.

Фæлæ кæм вæййынц иудадзыг царды бонтæ амондæй, хурджын уалдзæгау; хаттæй-хатт схъызынц тымыгъ æнамондæй зымæгау. Æрзылд æнамонды тымыгъ бонтæ Æлбеджы мыггагыл дæр. Ахæм æнамонды тымыгъ бонтæ, æмæ Æлбеджы мыггагæн йæ кой дæр ныддымдтой.

Æлбеджы мыггагей та тыхджындер еме ныфсджындер Барседжы мыггаг уыди. Кеуылты мыггаг уыди Барседжы мыггаг, паддзахадиме дер хестхъом уыди йе легарехей, ехсарджын, енебасеттон йе легхецеттей! Зеххей та афте исджын уыди, еме уын хеххон елдар зегъон еме кем, Тегиатем дер уыдон зеххы берц не уыдаид. Феле бире исджыны цест енефсис у. Барсегате дер афте, кем ехсарей, кем фыдмийе ноджы фылдер кодтой се исбон, се зеххыте. Адем се феразге дер нал кодтой, феле се цы бон уыди, емризеджы рызтысты инне мыггетте Барсегатей, фыдуаг уыдысты, енебарон, енерцеф Барсегате: се серты маргъ техын дер не уендыд.

 $\dot{X}$ æлар уыдысты Барсæгатимæ Æлбегатæ, Хуыцау зоны, цы сæ фæхæлар кодта уыцы тызмæг мыггагимæ, гъе, фæлæ сæ сæфт дæр уыцы хæлардзинады фæдыл æрцыди.

Иуахæмы тутыр æрлæууыди. Адæм æрæмбырд сты æгас Мæсгуыты бæстæйы Мæсгуыты хъæумæ тутыры хъæзтытæм, уæдæ цы уыдаид, æмæ бæстæ æмризæджы рызт, æмбу кодта адæмы хъæрæй.

Барсæгатæ — хъал мыггаг — сæ сæр кæм дардтой æндæр мыггæгтимæ хъазынмæ æмæ хъазыдысты сæ кæрæдзиимæ. Фæлæ уалынмæ сыстад Æлбегон лæг Сæлдженыхъ, зæгъгæ, æмæ балæууыд Барсæгаты хъазты. Æрдхæрæн барæг уыди кæмдæр адæмæн Сæлдженыхъ, иууыл æрдхæрæн та йæ сау араббаг уыди, кæддæр стæры уыди Гуырдзыстоны æмæ йæ стыр æлдары бынæй байста.

Барсæгаты æвзаргæ фæсивæд бæхтыл хъазыдысты æмæ Сæлдженыхъы айстой сæ хъазтмæ: рафæнд дын кодтой, мæ хуртæ, рафæнд барæгæй, бæхæй, йæ хъару равзарын Æлбегонæн. Куыннæ уыдаид хорз бæхтæ Барсæгаты фæсивæдмæ дæр, куыд нæ уыдаид се 'хсæн хорз барджытæ дæр, афтæмæй хъазынтæ систой Сæлдженыхъимæ, хъазынтæ. Дзæвгар фæхъазыдысты, уæдæ цы, бон акъул, фæлæ дзы ничи басаст номдзыд барджытæй. Уæдæ дугъæй зæгъай, уæдæ тæргæ бæхыл нысан

ехсыней зегъай, уеде бехыл хъазын арехсыней зегъай, уелбех хъазтей инне ахем, уелдай ничи никемен уагъта.

Ужд Сжлдженыхъ йж бжхы жфцжг дауы жмж зжгъы:

- Уæдæ афтæмæйты дæр ма уæд, Барсæгаты сахъ фæсивæд. Нæ бæхты бафæлварæм сыджыткъахæны сæрæй æмуырдыг дæлæ комы доны былмæ: чи раздæр ныххæццæ уа, чи нæ фесхъиуа йæ бæхæй, уый амбылдта.
- Фæуæд дæ дзырд, уæ, хорз Æлбеджы-фырт. Æрмæст дæ рагацау фæдзæхсын, дæ бæхæй дæхæдæг уырдыджы доны былмæ раздæр ма ныххæццæ у, бадзырдта йæм хъазæн ныхасæй Барсæгаты фæсивæды 'хсæн разагъды Дадай.
- Уый дæр фенгæйæ у, хъæбатыр Дадай, бакодта Сæлдженыхъ æмæ барджытимæ схæрд кодта сыджыткъахæны сæрмæ.

Жмуырдыг у, ужлж ма йжм скжсут, сыджыткъахжны фахсуанг донмж, кжуылты бирж бжрзонд у, фжлж домбай уыдысты аджм, аржхстджын уыдысты алцжмж джр, хжстон хъуыддагмж жмж жхсар равдисынмж та жрдхжржн. Ахжм чи нж уыдаид, уый фжсивжд сж ржнхъы джр нж уагътой, чызджыты 'хсжнмж йж тардтой се 'хсжнжй, «лжгжн бжзгж нж дж», зжгъгж. Чызг джр ыл жнжввжрсонтж кодта, былысчъилтж, жмж сар йж сжр кодта — жвзжры ном ыл-иу сбадти, пъжззыйау. Жвзжры ном та йж сжрмж ничи хаста жмж уыйадыл алчи архайдта ржгъы цжуын, жвзжры номы бжсты мжлжт жвзжрста фжлтау.

Куы схецце сты Барсегаты фесивед Селдженыхъиме сыджыткъахены серме, уед дын уыциу тъебертт фекодтой емуырдыг, уеде цы. Ертехынц уырдыджы сахъ фесивед, иуейиуте дзы фесте дер аззади. Уалынме доны уелхъус балеууыдысты барджыте, еме Селдженыхъ иннетей феразей раст бехы серы берц.

Арвы цæфау куыннæ фæуыдаиккой хъал фæсивæд. Дыккаг хатт дæр та сфæлвæрдтой æмæ æртыккаг хатт дæр, фæлæ-иу зына-нæзына, гъе уæддæр фæразæй Сæлдженыхъы араббаг.

Ужд жм базджхт жнжрцжф Дадай жмж бадзуры мжстыгомаужй:

– Хæларæй цæрæм, Сæлдженыхъ, æфсымæртау демæ. Бæхы байраг не 'хсæн ма бацæуæд фыдæхы хæссæгæй. Рауæлдай кæн дæ араббаджы æмæ йæ, дæ дзых цы зæгъа, уымæй дын мæнæ лæг цæттæ.

Чи зоны на бацауарстаид Салдженыхъ бах Дадайан, халар

уыдысты, фæлæ йæм хъыг æркастысты йæ ныхæстæ, мæстыйæ кæй загъта, æмæ йæм бадзуры:

– Æвæлтæрдæй дын исты разнаггад кæндзæн, Дадай, мæ хайуан. Фæлтау йæ цин дæр æмæ йæ маст дæр мæн уæнт, йæ амонд дæр æмæ йæ фыдбылыз дæр.

Ницыуал сдзырдта Дадай, фæлæ маст бавæрдта арф йæ зæрдæйы.

Ужд Сжлдженыхъжн иу жфсымжр уыд, Кудзан, зжгъгж. Ницжйаггомау уыдис, сжрхъжн, ржужг лжг Кудзан. йж сырх цухъхъа-иу наржг жрбалвжста, бабадти-иу йж кафаг бжхыл, стжй фжкжс, жмж ужртж Кудзан фжтжхы уым чындзжхсжвмж, уым куывдмж, уым дзуары бжржгбонмж. Афтжмжйты жрвыста йж цард къуыдипп, магуса Кудзан.

Гъе, уыцы Кудзаны бын бацыди Дадай. Жнжуи джр дыууж жфсымжры 'хсжн ницы уыцы фарны хжлардзинад уыди. Цас зжрджмждзжугж уыдаид Сжлдженыхъжн йе 'фсымжры ждзжлгъжд къуыдипдзинад лжджыхъжды бжсты, йе 'нжхъуаджы цоппай куысты бжсты? Амыдта-иу ржвдаугж ужд, тызмжгжй ужд йе 'фсымжржн Сжлдженыхъ, фжлж амынд кжй хъусы бахызтаид, ахжм гуырд джр нж уыди Кудзан. Гъе, жмж йе 'фсымжржн мастхжссжг уыди Кудзан. Афтжмжй Дадай ждылы Кудзаны ноджы ардыдта Сжлдженыхъыл.

— Ус жмж зжнжгджын у Сжлдженыхъ, хждзары куыстыл дж йжхи галау сифтыгъта, ды та уыцы иу уды къоппа дж жмж иу бон куы уа, ужд дж афтид армжй жмж гом риужй рарвитдзжн, бауырнжд дж. Ныронг джр дын бакодтаид уыцы жбуалгъ ми, фжлж йж зжнжджы бахъомылмж кжсы. Нж йжм хъусыс, жвзжржй жмж дж ждылыйж куы тоны хждзары зжгъай, аджмы ржнхъы зжгъай, ужд афтж чи фжкжны йж уарзон жфсымжржн?! — дзырдта-иу Дадай Кудзанжн хибаржй зжрдиаг ныхасы, фжлж-иу жй мжстжй джр аржх мардта жмгжртты 'хсжн ахжм ныхжстжй: «Уж, Жлбегаты ужлдайаг, уж, иу боны гжлжбу, уж, жнжхайвжндаг» — жмж йын ноджы цынж дзырдта гжрдах Дадай.

Иуахæмы та дын Дадай стыр фæсахсæвæрмæ фæдардта йæхимæ Кудзаны. Куыннæ йын бадардтаид цъæх арахъхъы нуазæнтæ, сау бæгæныйы дзæбидыртæ, хæрд æмæ нуæзт нæ уыди, цы, йæ дзаджджын, бæзджын хæдзары. Цы базындæуа, цытæ йын фæдзырдта уым Дадай йæ фынджы рагъыл, фæлæ Кудзан куы рараст ис йæ хæдзармæ, уæд йæ хъримаг йе 'фцæгыл дæр

нал бафтыдта, — афтæ йæ йæ дæларм рахаста. Цухтæмухтæгæнгæ сæ хæдзары куы фæмидæг, уæд кæсы, æмæ уæртæ артдзæсты къæйыл, йæ чъылдым артырдæм, афтæмæй хуыссы йе 'фсымæр. Рынчын уыди, æнæфæразгæ кæмдæр уæд Сæлдженыхъ. Иннæ бинонтæ дæр батылдысты сæ сынтæджытыл, æгæрыстæмæй йæм йæ чындз, Сæлдженыхъы ус дæр нæ бады, афтæ, æдгæрзтæ йæхи æруагъта кæмдæр къуымы. Кудзан фæмæсты, йæ чындз æм кæй нæ фæбадти, уый тыххæй, зæгъгæ, æндæр аргъ мын нæй мæ хæдзары, æмæ фæскъонайы дыууæ цæджындзы 'хсæнмæ йæхи бахаста æмæ уырдыгæй топп ныххуырста йе 'фсымæрыл. Топп æрхуы нæмыгæй ифтыгъд уыди. Нæмыг чъылдымы стæг басаста дыууæ уæны астæу æмæ риуы гуыдырæй ахызти. Де знаг дæр афтæ, змæлгæ дæр нал скодта Сæлдженыхъ йæ бынаты, дзыхъмард фæци.

Ужджй фестеме цыдер фыдбылызы сефты къахыл ныллжууыдысты Албегатж жгас мыггагжй. Дзырдтой, Гуырдзыстоны, дам, сæ чидæр уыди æмæ уырдыгæй цыдæр рын æрбахаста, – рынчынжй жрбазджхт йж балцжй уыцы дуджы. Уый аххос уыдаид, жви сыл нж хохы дзужрттж рахжтыдысты Кудзаны жбуалгъ ракæнды фæдыл, чи у йæ зонæг, фæлæ бирæ нæма рацыд Салдженыхъы фамардай, афта цавардар рын сыстади мыггагыл жмж сж цжгъдынтж райдыдта, цжгъдынтж. жхсжвжйбоней дзы хъареджы еме дзыназыны керон нал скъуыди. Адем, рыней фетерсгейе, лигьдонтем фецыдысты. Елбегатем ма, гъе, фекесынме, йе мерддзыгойме чи бауендыдаид, бæгуы, уыцы æрра чи суыдаид. Цалынмæ ма сæ бон уыд, мæгуыртæг, уалынмæ мæрдты хастой сæ мыггаджы зæппадзмæ, стей се бон нал уыд, еме се еддеме кесег дер нал разынди. Боныфастагма са кауын ама дзыназын дар нал райхъуыстис, фаздаджы худ дар нал бадти са рудзгуыты сарма.

– Мыггагыскъуыд феци, метуырег, Албеджы мыггаг, – загътой адем лигъдонуетты еме алчи фестеме йе ферныг хедзарме 'рфардег и.

Иу бон куы уыдис, ужд дын Албегаты мжсыгжн йж тжккж сжржй райхъуысти:

– О, Мæсгуыты хъæу! Рын-сонæй уæ нæ хохы дзуæрттæ бахизæнт! Рынæй фæцагъды ис ме стыр мыггаг. Иунæг удæй ма дзы æз баззадтæн. Уæй, кæд исчи йæхицæн удыбæстæ кæнинаг у, уæд мæм фæкæсæд – мæ мыггагæн мын рухс зæгъæд.

Адем се цестытыл схецыдысты, уеде цы уыдаид. Кесынц, еме месыджы серей хъер кены Елбегатей иу, Батай, зегъге. Еведжиау херзхъед, егъдауджын леппуйе зыдтой хъеу Батайы. Ныхасы хистерте бадынц, уеде цы уыдаид, еме зегъынц кестертен:

– Рыней тас нал уыдзен, феле фердехут еме Албегаты сгуыхтыты уелеуыл ма ныууадзут, худинаг у.

Сыстадысты ужд хъжу мжрддзыгой Жлбегатжм, фжбогъ-богъ сыл кодтой, фжкуыдтой, стжй сж сж зжппадзы бавжрдтой. Зжппадз байдзаг, йж дуары дур ыл бахгждгой, хждзжрттж сыгъджг кодтой, сж фостж-йедтжм сын базылдысты, стжй сж хждзжрттжм жрцыдысты.

Йж хждужлвжд Батай хжрнжг кжнын жрымысыд йж мыггагжн, мжгуыржг. Фервыста, хжстжгжй-хионжй чи уыд йж мыггагжн, уыдонмж, жппжт аджмтжм нж Мжсгуыты бжсты кжмтты. Жмгъуыды бон дын дуне дзыллж куы жржмбырд сты, ужд бавджлд Батай жмж, цыджридджр мыггагмж хоржй уыди, уый хойрагжн фжци, цыджридджр фосы къахжй уыди, — уый кусартжн. Бжргж ма йж иргъжвтой аджм — джхи джр ма истжмжй цжрын хъжуы, зжгъгж, фжлж никжй коммж бакасти, цыджр фжнд бацыди йж хуылфы. Аджм хжрнжгыл жрбадтысты, уждж цы уыдаид, жмж рухсаг загътой мжгуыр мыггагжн.

Уалынмæ хæрнæг куы фæци, уæд Батай ралæууыд адæмы 'хсæн æмæ зæгъы:

— О, мæнæ хорз адæм! Арфæ кæнын уе 'ппæтæн дæр, абон мæ мæгуыр мыггагæн чи балæггад кодта. Уæлдай арфæйаг уæнт нæ хохы дзуæрттæй Барсæгатæ, мæ мæгуыр мыггаджы йæ сыджытыл чи сæмбæлын кодта, уæлæуыл сæ чи нæ ныууагъта. Цыдæриддæр ма ис фосæй, агъуыстæй, зæххæй, донæй Æлбеджы мыггаджы номыл, уыдон иууылдæр, мæ бар сыл цæй бæрц цæуы, уыдон дæттын Барсæджы мыггагмæ. Цæрæнт æмæ сыл кусæнт хуыздæр амондимæ. Искæмæн дзы хорз зæгъинаг ой, искæй дзы æрымысой, æви нæ, сæ бар уæд. Абонæй фæстæмæ сыл мæ бар нал цæуы. Æз та мæ царды сæр райсинаг нал дæн, мæ дынджыр мыггаг кæм сты, уырдæм мæ фæндаг. Чи мæ баргъæва уыцы фæндагæй, уый Æлбеджы мыггагæн фæлдыст уæд, уый мыггаджы Æлбеджы мыггагау адзал баййафæд.

Йæхæдæг джих адæмы 'хсæнты рахызт, бараст сæ зæппадзмæ, бахызт йæ хуылфмæ æмæ йæхиуыл зæппадзы дуар бафæлдæхта.

Бæргæ ма йын ныллæгъстæ кодтой дзыллæтæ, йе 'мгæрттæ, «дæ мыггаг ма аскъуын», зæгъгæ, фæлæ никæмæ уал байхъуыста. Тыхæй уромынмæ та йæм йæ ныфс ничи бахаста йæ ралгъысты фæдыл.

Кем ма фецыдаиккой адемы херзеджыте еме дзырддзеугедерте Месгуыты хъеуей. Едзелгъеды адем куы аивылдысты хернегей се хедзерттем, уед, кем цы хорз лег уыд, уыдон ерембырд сты Месгуыты хъеуы Ныхасы еме терхетте кодтой, цы 'гъдауей расайой Батайы зеппадзей. Бире алы мадзелтты серыл-иу берге ныххецыдысты, феле не басасти Батай, не рахызти зеппадзей. Суанг ем хатегей сервыстой Барсегаты мыггаджы хистер зеронд, дунейыл кадджын Бетеджы дер. Феле ницеме 'рдардта Батай уый арф зондджын ныхесте дер, не ракуымдта уымен дер зеппадзей. Афтемей лег хуыздер нал баззади а-бесты, чи не ссыди хатег Батайме, еме адем ницыуал се серен зыдтой. цы амалей ма йе ракеной йе фыделты зеппадзей. Бонте та се цыд кодтой, уеде цы, еме рацыди фондз боны Батайы зеппадзме бахызтей.

Ужд иу зжронд лжг, Къжлжутжй Хжмжт, зжгъгж, фысыммж Абайтжй иу сидзжргжсмж уыд. Уыцы сидзжргжс Къжлжутжн сжхи чызг уыди, жмж йжм Хжмжт джр уый охыл жрфысым кодта. Къжлжуон ацжргж сылгоймаг уыди, жмбаргж, хжрзжгъдау, жмж Хжмжтмж куыннж уыдаид алы жхсжвжрыл джр Албегаты Батайы кой Къжлжуонимж. Ус джр ныхжстж кодта йе 'рвадимж, уждж цы. Фжлж Батай куы нж 'мж куы нж хызти зжппадзжй, ужд иу жхсжв базджхти Къжлжуон Хжмжтмж жмж йжм дзуры:

- Батайы рахизынæн ма æз иу фæрæз зонын, фæлæ стыр тæригъæддаг фыдбылызы тæссæй мæ сæры хъуынтæ арц слæууынц, мæ зæрдæ цъæх арты судзы, æмæ ме 'взаг нæ тасы комы арынджы, уæ, ме 'фсымæр!
- Зынг зæгъынæй ком нæ судзы, мæ хо! Кæд ма исты фæрæз зоныс Батайы рахизынæн, уæд æй зæгъ. Æцæгæлон нын не сты. Æлбегатæ нæ хæстæджытæ сты. Ничи нæм хъусы, нæ дыууæ стæм, æмæ, кæд исты фыдбылызаг уа, уæд æй нæ дыууæйæ дарддæр ничи зондзæн, дзуры усæн Хæмæт.
- Уæдæ нæ дыууæйы судзгæ мæрдты цæсгом ма фен мæрдты бæсты, ды куы сæргом кæнай хъуыддаг, цалынмæ йыл уæззау ныхъхъуыды кæнай, уалынмæ. Æз æдылы сылгоймаг дæн æмæ

ницы зонын, рæдийын æви нæ, уымæн ницы 'мбарын, дæ сæр мæ сæр фестæд, фæлæ Батай дзырдта Барсæгаты Дадайы ус Цæрæхоныл. Арвæй зæххы 'хсæн ын уымæй адджындæр йæ бабын мыггаг дæр нæ уыдысты. Цæрæхоны йæм барвыстæуыд, зæгъгæ, уæд йæ зæрдæ нæ фæлæудзæн æмæ рахиздзæн, афтæ мæм дзуры мæ зæрдæ. Фæлæ фыд мыггаг сты Барсæгатæ, куы базоной хъуыддаг, уæд Батайы зæппадзæй дæр скъахдзысты сæ маст райсынмæ, стæй Цæрæхоны дæр ныргæвддзысты. Гъемæ, цы хуыздæр хос счындæуа, уымæн ницы зонын æз, æдылы ус, дæ фæхъхъау фон, – тæрсгæ-ризгæ дзуры ус.

- Еме ды хъуыддаг уыцы белвырдей кецей хатыс?
- Куыннæ йæ хатын, сæ минæвар мæхæдæг куы уыдтæн. Чызгæй дæр уарзта Батай Цæрæхоны, стæй, Барсæгатæм куы 'рцыди, уæд лæппу хæстæджы охыл мæнмæ арæх цыди æмæ кæрæдзи зæрдæ мæнмæ базыдтой. Арвæй зæххы 'хсæн хъуыддаг не 'ртæ удæй дарддæр ничи зоны. Гъенырæй фæстæмæ та йæ ды дæр зоныс, æрмæст æй дæхимæ дæр ма ныуулæф, æз дæ мæрдты уазæг, уыцы дыууæ уды зын мын ма фенын кæн, лæгъстæ кæны ус.
- Тæрсгæ мын ма кæн, мæ хо, цы хуыздæр уа, уый сæрыл ныххæцдзыстæм, басабыр у, уæлдай тæригъæд нал æруадздзыстæм, дзуры усæн Хæмæт дæр.

Æхсæв-бонмæ хуыссæг нал æрхæцыд зæронд Хæмæтыл. Уæдæ куыд бачындæуа? Цæрæхоны зæппадзмæ барвитыны хъуыддагæн цы æнæ фæхъæр ис. Хъуыддаг æнæ фæхъæрæй барвыстæуа Цæрæхоны æмæ, уæу-ау, цы нæ ис, мыййаг куы рахиза Батай, уæд ма Барсæгатæн цы бамбарын хъæуы хъуыддагæн йæ æцæг. Уæд ма сифтыгъдæуа Цæрæхоны уыцы хъуыддагыл, æмæ æндæр дæр куы ницы уал хос арынц адæмы хæрзæджытæ æмæ зæндджын Батайы расайынæн. Афтæмæй йыл катæйтты сбон ис Хæмæтыл.

Райсомей хуыздер фадатен ендер ницыуал ссардта Хемет, феле дын асидти ерте дзырддзеугедер зерондме — мыггаджы легтем еме сын хъавгейе 'рембарын кодта хъуыддаг. Ратерхон-батерхон фекодтой цыппар зеронды еме, боныфестагме Бетегиме ерныхасыл ныллеууыдысты еме йем хибар асидтысты йехи хедзарме. Уым Бетегме дердтыл ерзылдысты, афтемей йын сергом кодтой хъуыддаг, сехедег йе разы ныззоныгуыл кодтой еме йын загътой:

– Гъеныр махмæ зондæй ницы уал ис, фæлæ дæ зондæй цæрæг сты мæгуыр дзыллæтæ æмæ дæ зонд нæ тæрхонгæнæг, æмæ уыцы æнамонд удты тæрхонгæнæг дæр, дæ рын бахæрæм.

Æндон лæг уыди зæронд Бæтæг, ницы фезмæлыд йæ цæсгомыл, æнамонд хабар фехъусгæйæ, ницы сдзырдта иудзæвгар, стæй фæстагмæ бакодта:

— Уж ныхас мж хъустжй бахызти, кадджын зжрждтж, сжрыл сжмбжлдзжн, жви зжрджйыл, — зонды фждыл ацжудзжн, жви зжрджйы, уымжй уын нырма ницы зжгъинаг джн, фжлж уал мж кжстжрты фенон.

Уазал рызт бакодтой зарадта ама дуаран федда сты.

Уалынмæ Барсæджы мыггаг хотых ифтонгæй æрæмбырд ис мыггаджы хистæры стыр хæдзармæ, мыггаджы уынаффæмæ, иу хотыххæссынхъом дæр дзы фæсте нæ баззади. Цы базындæуа, цы дзырдта æмæ цы бауынаффæ кодта Бæтæг йæ мыггагæн, фæлæ хур акъул, уæддæр нæма рацыд мыггаг Бæтæджы хæдзарæй. Адæм дистæгæнгæ хъомпал кæнынц уынгты: цæмæн æрæмбырд æвирхъау Барсæгаты мыггаг мыггаджы уынаффæмæ? Хъуыддаг зонæг зæрæдтæ дæр сындзытыл бадынц Ныхасы: æнхъæлмæ кæсынц, цы хуыздæрæн равзардзысты тызмæг, æнæрцæф мыггаг...

Боныфæстагмæ Бæтæджы хæдзар байгом ис, æмæ дзы Бæтæг рахызти йæ лæдзæджы æнцæйтты, йæ фæстæ йе стыр мыггаг, уыдоны 'хсæн Дадай дæр саудæнгæлæй. Бæтæг Ныхасмæ ссыд æмæ уым рабадт. Адæм æнхъæлмæ кæсынц. Уæд Бæтæг зæгъы:

— Æлбеджы мыггаджы аскъуыдыл райæг æз нæ зонын ацы дзыллæты 'хсæн. Номджын, æгъдауджын мыггагæй йæ зыдта нæ бæстæ йæ адзалы бонмæ. Ныр йæ адзал æрцыд, æмæ ма дзы иу æдылы саби баззад, — уый дæр цæрдудæй мæлæты дуар йæхиуыл бахгæдта. Фондз боны дæргъы фæцархайдтат, мæнæ адæм, йæ раздахыныл, фæлæ уæ къухты нæ бафтыд. Ныр бавдæлут æмæ ма сæрвитут, æппæт а-хъæуы цы сылгоймæгтæ ис, уыдон уазæгæй, бынæттонæй зæппадзмæ иронвæндаггæнгæ. Гъе уым нæм иу чындз ис, хорз кæуæг æй хонынц, уый сæ разæй, афтæмæй. Æммыст æмæ кæд сылгоймæгты кæуынмæ йæ зæрдæ нал бауромид æмæ рахизид æнамонд Æлбегон, гъе, уыцы хос ма зонын, мæнæ хорз адæм, æмæ йæ бафæлварут.

Уæд дын дзыллæтæ сызмæлыдысты, æрæмбырд кодтой сылгоймæгты æмæ сæ уæлæ лæгъздæр фæндагыл сраст кодтой

Æлбегаты зæппадзмæ иронвæндаггæнгæ, сæ разæй та кæугæйæ Цæрæхон. Сæхæдæг адæм цы уыдысты, уымæй сыстадысты, фæлтæргай-фæлтæргай, сæ разæй зæрæдтæ, афтæмæй æрлæууыдысты зæппадзы фæйнæрдыгæй æмæ зæхмæ сæ цæстытæ æруагътой. Уалынмæ иронвæндаг дæр схæццæ зæппадзмæ, æртæ фæлтæры рæгъæй, æртæ раззаг сылгоймаджы хъарæг кæрæдзи дзыхæй исынц. Уæд райдыдта хъарæг кæнын мæгуыр Цæрæхон.

Диссаг уыд кемдер, енеуый дер адемен номхессен кеуынме Церехон. Ныр куы ныккуыдта Елбегаты зеппадзы раз, куы фегом кодта йе хъелес ефсермыйы чындз, уайсадег сылгоймаг йехи енамонддзинадыл, йе енамонд уарзондзинадыл, куы сергом кодта, цы талынг уазал фиденме кесы фыды мыггаджырдыгей йе худинаджы федыл, Батай куы не рахиза, уед, стей Батайы сфелывдыл, уед адем сембу кодтой. Суанг зередте дер сехи не бауредтой зердехален куыдме еме тымбыл къухей райдыдтой цесты сыг серфын. Хъедте еме къедзехте згъеленте кодтой Церехоны кеуынме, дон дер ныхъхъус ефсермей йе хъелебайе. Цы ма загъдеуа сылгойметтей та, цесты сыджы суадетте уади се уадултыл еме ивылд къадайау згъордтой делеме, хъеуме. Адемей Батай ербайрох, феле се кеуын уыди мегуыр сылгоймаджы теригъеддзинадыл.

Нал баурæдта Æлбеджы-фырт, зæппадзы дуар уыциу тынд ракодта, рахызти æмæ Цæрæхоны цур зæххыл дæлгоммæ ныффæлдæхти богъ-богъгæнгæ.

Адем се кеуыней сехи куы еремберстой, уед схецыдысты еме Батайы бахецце кодтой се хедзарме. Сылгоймегте дер ерыздехтысты хъеуме.

Фæлæ иннæ хъæутæй адæм хæдзарссарон нæ загътой. Тарстысты фыдбылызæй Цæрæхонæн дæр æмæ Батайæн дæр тызмæг мыггагæй, уæу-ау, куы нæ сæ баурома сæ маст Барсæгаты, уæд дыууæ мæгуыр удæн сæ хурхытыл бахæцдзысты. Барсæгатæ та чысылæй, стырæй, усæй, лæгæй сæ хæдзæртты бацыдысты, хъырттызмæлæг сæ нæ зынди, цы базындæуыдаид, цы уыди сæ фæнды, æмæ адæм æмризæджы рызтысты тасæй. Бæргæ 'рвыстой зæрæдты Бæтæгмæ, фæлæ сæ фыццаг хатт куы нæ айста, уæд сæ ныфс нал хастой æмæ та-иу хæдзары кæртæй фæстæмæ раздæхтысты. Уæд адæм хуыздæрæн равзæрстой банхъæлмæ кæсын, баззайын хъæуы мидæг, цалынмæ хъуыддагæн исты

кæрон æрцæуа. Афтæмæй адæм, уырдыг лæугæйæ, сæхиуыл сбон кодтой, цъынды хъæстæ ничи фæци.

Хур рæгъты йæхи нæма сцавта дыккаг бон, афтæ дын Бæтæг дыккаг хатт фесидт йе мыггагме, цыдериддер дзы уыди хестхъом еме уынаффехьом нелгоймаджы къахей, уыдонме. Ерембырд та сты сж мыггаджы хистжры хждзармж Барсжгатж, уждж цы уыдаид. Батаг бады ужле, йа фыдалты къалатджыныл жназмалгайа, жнадзургайа, цыма дурай амад у. Анадзургайа цжуынц мыггаг стыр хждзармж, жмж алчи йж каржнмж гжсгж йж бынат ссары баджіты 'хсжн, йе лжуужіты. Хъыпп-сыпп нжй хждзары, цыма дзы удегасей ницы ис. Ерфгуыте елхынць, къухте хъаматы сертыл алкемен. Мыггаг иууылдер ерембырд, феле æгомыг v Бæтæг. *Е*мæ уыйадыл æгомыг у алчи дæр. Æппынфæстагма Батаган уаззау байгом сты йа цасты тыфылта, ама цестыте комкомме арезт разындысты рехысме. Буар енезмелге баззад, феле цестен енацахсте геземе базмелыдысты даргъ урс зачъе жмж былтж. Райдыдта Бжтжг дзурын, фжлж цжсты тъыфылте иу хатт дер нал ерныкъуылдтой.

— Жнефенге, Иратаманы енерцеуге худинаг худау де серыл еркодтой, Барседжы мыггаг!.. Де 'фхерд зонгейе, де 'фхереджы раздехтай ингеней. Ирыстоны алы къуымты адем ефсер елвестыте кенынц фырджихей ахем енерцеуге хъуыддагыл. Де ном фаджысы ныгед, де цесгом цъыфы тъыст, чи ма дын бахердзен де къебер, Барседжы мыггаг?! Кедме хесдзыне де чъизи цесгом адемы 'хсенме, еме дыл сабите туте кендзысты, хъедте еме дыл белесте кеуге кендзысты хохы цъупме, — еме дыл зымте худинаджы зарджыте кендзысты, быдыр еме де зехх не бауромдзен де худинаджиме, цъыфдзастме де атулдзен, цемей-ма церинаг де, Барседжы мыггаг, ене ном, ене цесгомей церен куы не ис не хехты, уед?

Туджы зилынц цæсгæмттæ, пиллон арты сцъыс-цъыс кæнынц зæрдæтæ, мæстæй цæстытæ рахауынц сæ бынæттæй Барсæгаты тызмæг, æнæрцæф богалтæн.

- Дада, мæлæты бар хæрзиуæгæн курын, мæлæты бар. Радт,
   дæ хорзæхæй! ниудау схауд Дадайы хъуырæй.
- O, мæлæты бар, дада! æмткæй сыхъуысти æппæт хæдзары лæууæг æмæ бадæг нæлгоймæгты риутæй.

Ссждзаздзыд богалы цжстытау ферттывтой Бжтжджы цжстытж.

- Мæлæт?! Æмæ кæд уыди мæлæт мæрддзаг хæдон худинагæн? Кæд ферох кæнын кодта мæлæт худинаг адæмæн? Мæлæт худинагæй ирвæзынгæнæг уа? Стулут уæ кæрдты фындзтæ Æлбегоны цъаммар туджы, Цæрæхты чызджы туджы, æмæ худинаг уымæй ферох уыдзæн? Бафтут Цæрæхты мыггаджы кæрдтыл, бафтут, Æлбегæн цыдæриддæр хæстæгиуæг мыггæгтæ кæны, уыдон кæрдтыл уæхи фæцæгъдын кæнут, мæрдтæм мыййаг уемæ ацæудзæн уæ худинаг? Ракалут хурмæ Æлбегаты мæрдты, рахæссут сын сæ рæхыстæ фаджысмæ, нæ маст уымæй байсысдзæн? Мæлæт? Мæлæт цæсгом не ссыгъдæг кæндзæн худинагæй! æруагъта йæ сæр зæхмæ тызмæг зæронд.
- Маст фæтоны фæрстæ, зонд талынгтæ кæны, цы зонд æнхъæлмæгæсæг дæ махæй, о, нæ хистæр?! Цы нын амоныс, уый нын зæгъ, мауал нæ мар масты мардæй, уый бæрц дæ хорзæх нæ уæд дæ кæстæрты, ныллæгъстæ кодта Бæтæджы фарсмæ бадæг иу зæронд лæг.

Цæхæрцæст лæппуйау фæгæпп кодта йæ къæлæтджынæй зæронд Бæтæг. Хæдзары цар систа йæ уæлæ æндон хъæлæс.

– Уæдæ, цы бакæнат, уый уын зæгъы зæронд Бæтæг. Худинаджы хæхтæ рафæлдæхæнт Барсæджы риуыл, худинаджы ивылд фурд хойæд дуртæ, къæдзæхтæ Барсæджы риуыл, нæ асæтдзæн æндон риу, бауромдзæн, Иратаманы цы нæма 'рцыд, уый бакæндзæн Барсæджы мыггаг, йæ кады ном куыд баззайа æнусмæ, цалынмæ ирон дзыхæй дзурæг ис, уалынмæ. Цæут, сцæттæ кæнут Цæрæхоны чындздзон цæттæ, цæмæйдæриддæр æмбæлы, уымæй йæ сфæлындзут. Æгуыдзæг мыггаг не 'рвиты чындзы, Барсæджы мыггаг у! Уæхæдæг чызгæрвитæг, уæхæдæг чындзхонджытæ! Райсом æхсæвæй схæссут чындз Æлбеджыфыртæн. Цæут чызг æрвитынмæ, Барсæгатæ.

Æнæдзургæ, æнæкъæрццæй, сабыр, æнцад-æнцойæ рацыдысты мыггаджы хистæры хæдзарæй Барсæгатæ.

Райсом дзыллейыл ахъер и Барсегаты енефехъусге фенд. Адем фырдисей сехиуыл енеууенчыте кодтой. Стей, хъуыддаг ецег кенын куы райдыдта, уед ныххерретт кодтой дзыллете зеронд Бетегме. Се арфейы, се бузныджы хъер хъуысти уелервтем. Дзылле хастой Барсегаты ном кады тырысайау. Стыр цытиме схастой Барсегате Церехоны Елбегаты хедзарме. Номхессены чындзехсевте дын куынне фекодтаиккой иннабоней-иннабонме. Стей алчи Барсегатен

арфæтæгæнгæ æрцагуырдта йæ фæрныг хæдзар.

Батай жмж Цжржхонжн зжнжг рацыди. Жлбег та фжмыггаг ис. Жржджы джр ма сж иу куы уыди, зжронд Сосе, зжгъгж, – кжуылты номджын лжг уыди! Стжй Хъобанмж куы алыгъди. Цардысты Батай жмж йж байзжддаг Барсжгаты джлбазыр. Цжмжй бжззыдысты Барсжгатжн, уымжй сын кжстжриужг жмж лжггад кодтой. Барсжгатж джр сын жрвадиужг кодтой. Фжлж даргъ – ужржх нж рахаста Батайы цжужт. Цыджр фыдбылызы жфтыд фесты жмж-иу фжмардысты, саби сж лжджы ранмж нж хъомыл кодта гжзжмжйы йедджмж. А-хъжуы сж ничиуал ис. Нж зонын, кжд ма Сосейжн исты баззад Хъобаны, уый йедджмж мыггагыскъуыд фесты Жлбегатж Мжсгуыты хъжуы, сж зжхх, сж дон та Барсжгатжн баззад.

Ахем цердтытей цардысты, гъе, ме хурте, не фыделте.

Цъары ферстыл:

- 2. Дыуужйж.
- 3. Сжууон этюд.
- 4. Музæ.

* * *

Корректор Дизайн Компьютерная верстка Компьютерный набор Заира КАРАЦЕВА Залина ГУРИЕВА Ирида КОДЗАТИ Марина КИРГУЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00064 от 30 марта 2012 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмж цы къухфыстытж цжуы, уыдон редакци рецензи нж кжны, стжй сж автортжн фжстжмж нж джтты.

Учредитель: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.

Подписано к печати 5.08.13. Формат издания $60x84\ 1/16$. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Мугl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27. Тираж $1000\$ экз. Заказ № 408. Цена свободная. Выход из печати $21\$ августа 2013г.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11. E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http://www.mahdug.ru.

Тел.: гл. редактор — 25-09-64;

отдел поэзии, корректор — 25-09-74; бухгалтерия, компьют. — 25-22-47.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис» РСО-Алания,
362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247